

Samling af Afgørelser

RETTENS DOM (Anden Afdeling)

27. juni 2012 *

»Konkurrence — karteller — markedet for karbonfrit papir — fastsættelse af priser — beslutning, der fastslår en overtrædelse af artikel 101 TEUF — beslutning truffet som følge af annulation af den første beslutning — overtrædelsen tilregnet moderselskabet, anset for direkte gerningsmand — lovhjemmel for strafansvar og straf — retssikkerhed — straffens personalitet — retfærdig rettergang — ligebehandling — rimelig frist — ret til forsvar — bøder — forældelse — formildende omstændigheder — samarbejde«

I sag T-372/10,

Bolloré, Ergué-Gabéric (Frankrig), ved advokaterne P. Gassenbach, C. Lemaire og O. de Juvigny,

sagsøger,

mod

Europa-Kommissionen ved W. Mölls, F. Castillo de la Torre og R. Sauer, som befuldmægtigede, bistået af advokat N. Coutrelis,

sagsøgt,

hvor der er nedlagt påstand om annulation eller ændring af Kommissionens beslutning K(2010) 4160 endelig af 23. juni 2010 om en procedure efter artikel 101 i traktaten om den Europæiske Unions funktionsmåde og EØS-aftalens artikel 53 (sag COMP/36 212 – Karbonfrit papir),

har

RETTEN (Anden Afdeling)

sammensat af afdelingsformanden, N.J. Forwood, og dommerne F. Dehousse (refererende dommer) og J. Schwarcz,

justitssekretær: fuldmægtig C. Kristensen,

på grundlag af den skriftlige forhandling og efter retsmødet den 1. februar 2012,

afsagt følgende

* Processprog: fransk.

Dom

Sagens faktiske omstændigheder

- 1 I efteråret 1996 tilsendte papirkoncernen Sappi Kommissionen for De Europæiske Fællesskaber oplysninger, som gav denne anledning til at nære mistanke om, at der fandtes et hemmeligt kartel om prisfastsættelse inden for sektoren for karbonfrit papir.
- 2 I løbet af 1997 foretog Kommissionen kontrolundersøgelser hos flere producenter af karbonfrit papir i henhold til Rådets forordning nr. 17 af 6. februar 1962, første forordning om anvendelse af bestemmelserne i [...] artikel [81 EF] og [82 EF] (EFT 1959-1962, s. 81), navnlig hos Papeteries Mougeot, Sappi og andre virksomheder, herunder Köhler og Arjo Wiggins Appelton plc (herefter »AWA«).
- 3 Hverken Copigraph, der er et selskab inden for samme branche, eller sagsøgeren, Bolloré, der som moderselskab ejede 100% af førstnævnte, var omfattet af disse kontrolundersøgelser.
- 4 I november 1998 overdrog sagsøgeren Copigraph til AWA.
- 5 I 1999 fremsatte Kommissionen begæringer om oplysninger over for flere selskaber, herunder AWA, Papeteries Mougeot, Divipa, Köhler og Copigraph. Copigraph modtog således den 20. december 1999 en begæring om oplysninger fra Kommissionen.
- 6 Den 26. juli 2000 vedtog Kommissionen en klagepunktsmeddelelse (herefter »den første klagepunktsmeddelelse«), som den tilsendte 17 selskaber, herunder Copigraph, sagsøgeren i dennes egenskab af Copigraphs moderselskab, samt AWA, Divipa, Papeteries Mougeot, Köhler, Sappi, Stora Enso Oyj (herefter »Stora«) og Mitsubishi HiTec Paper Bielefeld GmbH.
- 7 Kommissionen anførte i den første klagepunktsmeddelelse, at den tilsigtede at tilregne sagsøgeren den foreholdte overtrædelse som følge af selskabets ansvar for Copigraphs deltagelse i kartellet, fordi det på tidspunktet for overtrædelsen var Copigraphs moderselskab med en ejerandel på 100%.
- 8 Den 20. december 2001 vedtog Kommissionen beslutning 2004/337/EF om en procedure efter [...] artikel 81 [EF] og EØS-aftalens artikel 53 (sag COMP/E-1/36 212 – Karbonfrit papir) (EUT 2004 L 115, s. 1). I denne beslutning tilregnede Kommissionen sagsøgeren ansvaret for den foreholdte overtrædelse, ikke blot i sin egenskab af Copigraphs moderselskab, men ligeledes på grund af dennes personlige og direkte deltagelse i kartellets aktiviteter.
- 9 Ved stævning indleveret til Rettens Justitskontor den 11. april 2002, der er registreret som sag T-109/02, nedlagde sagsøgeren påstand om annullation af beslutning 2004/337.
- 10 Ved dom af 26. april 2007, Bolloré m.fl. mod Kommissionen (forenede sager T-109/02, T-118/02, T-122/02, T-125/02, T-126/02, T-128/02, T-129/02, T-132/02 og T-136/02, Sml. II, s. 947, herefter »Bolloré-dommen«), fastslog Retten, at sagsøgeren hverken kunne udlede klagepunktet om en personlig og direkte medvirken i kartellets aktiviteter af den første klagepunktsmeddelelse eller af de faktiske omstændigheder til støtte for dette klagepunkt, som Kommissionen lagde til grund i beslutning 2004/337, hvorfor selskabet ikke havde haft mulighed for at forsvare sig over for dette klagepunkt og disse faktiske omstændigheder under den administrative procedure (Bolloré-dommen, præmis 79).
- 11 Imidlertid fandt Retten i præmis 80 og 81 i Bolloré-dommen, nævnt i præmis 10 ovenfor, at den fastslåede mangel kun medførte, at beslutning 2004/337 skulle annulleres for så vidt angår dette punkt, hvis Kommissionens anbringender ikke blev underbygget af andet materiale, som blev lagt til grund i beslutningen, og hvorom de berørte selskaber havde haft lejlighed til at udtale sig. Retten

tilføjede, at såfremt det ved behandlingen af sagens realitet skulle vise sig, at Kommissionen med rette havde anset sagsøgeren for at være ansvarlig for datterselskabet Copigraphs deltagelse i kartellet, kunne Kommissionens fejlagtige opfattelse ikke bevirke, at beslutningen skulle annulleres, fordi den ikke havde haft nogen afgørende indflydelse på dens konklusion.

- 12 Disse betragtninger medførte, at Retten efter undersøgelsen af realiteten fandt sagsøgeren ansvarlig for datterselskabets overtrædelse, uafhængigt af moderselskabets direkte medvirken, og opretholdt beslutning 2004/337, idet den pålagde sagsøgeren at betale den bøde, som Kommissionen havde pålagt.
- 13 Ved dom af 3. september 2009, forenede sager C-322/07 P, C-327/07 P og C-338/07 P, Papierfabrik August Koehler m.fl. mod Kommissionen, Sml. I, s. 7191, herefter »PAK-dommen«, ophævede Domstolen efter appel iværksat af sagsøgeren, hvorved selskabet gjorde gældende, at der var sket tilsidesættelse af dets ret til forsvar, Bolloré-dommen, nævnt i præmis 10 ovenfor, og annullerede beslutning 2004/337, for så vidt som de angik sagsøgeren.
- 14 Domstolen fandt, at det forhold, at beslutning 2004/337 fastslog sagsøgerens ansvar i sin egenskab af Copigraphs moderselskab ud over dette moderselskabs personlige medvirken, ikke udelukkede, at beslutningen blev støttet på en adfærd, med hensyn til hvilken sagsøgeren ikke havde haft mulighed for at fremføre sit forsvar (PAK-dommen, nævnt i præmis 13 ovenfor, præmis 44).
- 15 Domstolen tilføjede, at Retten således havde foretaget en urigtig retsanvendelse ved ikke at drage retlige konsekvenser af sin afgørelse om, at sagsøgerens ret til forsvar var blevet tilsidesat (PAK-dommen, nævnt i præmis 13 ovenfor, præmis 45), og at Bolloré-dommen dermed skulle ophæves, for så vidt som den vedrørte sagsøgeren (PAK-dommen, nævnt i præmis 13 ovenfor, præmis 46).
- 16 Domstolen udtalte i det væsentlige, idet den traf endelig afgørelse i tvisten i overensstemmelse med artikel 61, stk. 1, i Domstolens statut, at sagsøgerens anbringende til støtte for, at beslutning 2004/337 skulle annulleres, idet selskabets ret til forsvar var blevet tilsidesat, var begrundet, og at beslutningen dermed skulle annulleres, for så vidt som den vedrørte sagsøgeren (PAK-dommen, nævnt i præmis 13 ovenfor, præmis 48).
- 17 Kommissionen vedtog som følge af denne annulatio en ny klagepunktsmeddelelse (herefter »den anden klagepunktsmeddelelse«) den 15. september 2009, som den rettede mod sagsøgeren.
- 18 I denne meddelelse oplyste Kommissionen sagsøgeren om, at den tilsigtede at tilregne selskabet ansvaret for overtrædelsen i sin egenskab af Copigraphs moderselskab og i sin egenskab af direkte involveret i overtrædelsen (den anden klagepunktsmeddelelse, punkt 7 og 378).
- 19 Sagsøgeren besvarede denne klagepunktsmeddelelse med bemærkninger af 16. februar 2010.
- 20 Den 23. juni 2010 vedtog Kommissionen efter indhentning af udtalelse fra Det Rådgivende Udvalg for Kartel- og Monopolspørgsmål og henset til høringskonsulentens endelige rapport beslutning K(2010) 4160 endelig om en procedure i henhold til artikel 101 TEUF og EØS-aftalens artikel 53 (sag COMP/36 212 – Karbonfrit papir) (herefter »den anfægtede beslutning«).
- 21 I den anfægtede beslutning anførte Kommissionen, at den hermed afhjalp den af Domstolen i PAK-dommen, nævnt i præmis 13 ovenfor, fastslåede ulovlighed ved at gentage proceduren fra det punkt, hvor denne ulovlighed var indtrådt (sjette og syvende betragtning til den anfægtede beslutning).
- 22 Ifølge Kommissionen tilsigtede den anden klagepunktsmeddelelse at rette den procedurefejl, som Kommissionen havde begået ved vedtagelsen af beslutning 2004/337. Kommissionen tilføjede, at denne anden klagepunktsmeddelelse gav sagsøgeren mulighed for at forsvare sig angående selskabets ansvar for dets deltagelse i overtrædelsen, ikke blot i sin egenskab af moderselskab for datterselskabet Copigraphs ulovlige adfærd, men ligeledes for selskabets direkte og personlige involvering i kartellet (ottende betragtning til den anfægtede beslutning).

- 23 Kommissionen præciserede, at den anfægtede beslutning var en følge af den anden klagepunktsmeddelelse, at denne beslutnings ordlyd var det materielle grundlag for beslutningen af 20. december 2001, og at den tog hensyn til Bolloré-dommen, nævnt i præmis 10 ovenfor, og til PAK-dommen, nævnt i præmis 13 ovenfor (niende betragtning til den anfægtede beslutning).
- 24 Kommissionen tildelte på grundlag af sin meddelelse af 18. juli 1996 om bødefritagelse eller bødenedsættelse i kartelsager (EFT C 207, s. 4, herefter »samarbejdsmeddelelsen«) sagsøgeren en yderligere bødenedsættelse på 5% ud over de 20%, som allerede var blevet tildelt i 2001 (473. betragtning til beslutningen).
- 25 Den anfægtede beslutnings artikel 1 og artikel 2, stk. 1, har følgende ordlyd:

»Artikel 1

Bolloré har overtrådt artikel 101, stk. 1, TEUF og EØS-aftalens artikel 53, stk. 1, ved at deltage i et kompleks af aftaler og samordnet praksis inden for sektoren for karbonfrit papir.

Overtrædelsen varede fra januar 1992 til september 1995.

Artikel 2

Bolloré pålægges en bøde på 21 262 500 EUR for den i artikel 1 omhandlede overtrædelse.«

Retsforhandlingerne og parternes påstande

- 26 Ved stævning indleveret til Rettens Justitskontor den 3. september 2010 har sagsøgeren anlagt denne sag.
- 27 Sagsøgeren har nedlagt følgende påstande:
- Den anfægtede beslutnings artikel 1 og 2 annulleres.
 - Subsidiært nedsættes den bøde, som sagsøgeren blev pålagt i den anfægtede beslutnings artikel 2, væsentligt.
 - Kommissionen tilpligtes at betale sagens omkostninger.
- 28 Kommissionen har nedlagt følgende påstande:
- Frifindelse.
 - Sagsøgeren tilpligtes at betale sagens omkostninger.

Retlige bemærkninger

- 29 Sagsøgeren har til støtte for sine påstande påberåbt sig seks anbringender.
- 30 Det første anbringende vedrører tilsidesættelse af artikel 6 og 7 i den europæiske konvention til beskyttelse af menneskerettigheder og grundlæggende rettigheder, undertegnet i Rom den 4. november 1950 (herefter »EMRK«), og artikel 41, 47 og 49 i Den Europæiske Unions charter om grundlæggende rettigheder (EUT 2007 C 303, s. 1, herefter »chartret«), for så vidt som sagsøgeren blev pålagt en bøde i strid med princippet om, at strafansvar og straf skal have lovhjemmel, retssikkerhedsprincippet, princippet om straffens personalitet og retten til en retfærdig rettergang. Det andet anbringende vedrører tilsidesættelse af forældelsesreglerne. Det tredje anbringende vedrører

tilsidesættelse af ligebehandlingsprincippet. Det fjerde anbringende vedrører tilsidesættelse af en rimelig frist og hindringen af at kunne forsvare sig på grund af den tid, der forløb mellem overtrædelsens ophør og den anden klagepunktsmeddelelse. Det femte anbringende vedrører tilsidesættelse af retningslinjerne af 14. januar 1998 for beregningen af bøder i henhold til artikel 15, stk. 2, i forordning nr. 17 og [EKSF-traktatens] artikel 65, stk. 5 (EFT C 9, s. 3, herefter »retningslinjerne«), tilsidesættelse af princippet om individuel straf, proportionalitetsprincippet og begrundelsespligten. Det sjette anbringende vedrører tilsidesættelse af samarbejdsmeddelelsen samt tilsidesættelse af proportionalitets- og ligebehandlingsprincippet.

Det første anbringende vedrørende tilsidesættelse af EMRK artikel 6 og 7 og chartrets artikel 41, 47 og 49

Det første led vedrørende tilsidesættelse af princippet om, at strafansvar og straf skal have lovhjemmel, og af retssikkerhedsprincippet som omhandlet i EMRK artikel 6 og 7 og i charterets artikel 47 og 49 samt af princippet om straffens personlighed som anerkendt af Den Europæiske Unions medlemsstater

- 31 Ifølge sagsøgeren tilsidesatte Kommissionen princippet om, at strafansvar og straf skal have lovhjemmel, ved at idømme selskabet en bøde i dets egenskab af moderselskab for Copigraph. Der er nemlig ingen bestemmelse i Rådets forordning (EF) nr. 1/2003 af 16. december 2002 om gennemførelse af konkurrencereglerne i [...] artikel [101 TEUF] og [102 TEUF] (EFT 2003 L 1, s. 1) eller i EUF-traktaten, som fastsætter muligheden for at straffe et selskab, fordi det er moderselskab for en karteldeltager. Retssikkerhedsprincippet er blevet tilsidesat på grund af det forhold, at moderselskabers ansvar er helt uforudsigeligt. Endelig tilsidesatte sagsøgerens straf i sin egenskab af moderselskab princippet om straffens personlighed.
- 32 For så vidt angår princippet om, at strafansvar og straf skal have lovhjemmel, har Kommissionen svaret, dels at den foreholdte overtrædelse ubestrideligt er defineret i artikel 101 TEUF, dels at sagsøgeren ikke kan nægte, at retspraksis udgør en retskilde. Hvad angår retssikkerhedsprincippet er det ikke blevet tilsidesat. Hvad angår henvisningen til princippet om straffens personlighed ser den bort fra grundlaget for moderselskabers ansvar for datterselskabers adfærd.
- 33 Det skal bemærkes, at princippet om, at strafansvar og straf skal have lovhjemmel, som hører til Unionens almindelige retsgrundsætninger, der er en grundlæggende bestanddel af de forfatningsmæssige traditioner, der er fælles for medlemsstaterne, også indgår i forskellige internationale traktater, og navnlig i EMRK artikel 7, stk. 1 (jf. i denne retning Domstolens dom af 12.12.1996, forenede sager C-74/95 og C-129/95, X, Sml. I, s. 6609, præmis 25, af 28.6.2005, forenede sager C-189/02 P, C-202/02 P, C-205/02 P – C-208/02 P og C-213/02 P, Dansk Rørindustri m.fl. mod Kommissionen, Sml. I, s. 5425, præmis 215-219, af 3.5.2007, sag C-303/05, Advocaten voor de Wereld, Sml. I, s. 3633, præmis 49, og af 22.5.2008, sag C-266/06 P, Evonik Degussa mod Kommissionen, ikke trykt i Samling af Afgørelser, præmis 38).
- 34 EMRK artikel 7 og chartrets artikel 49 bestemmer, at »[i]ngen kan kendes skyldig i strafbar lovovertrædelse på grund af en handling eller undladelse, der ikke udgjorde en strafbar overtrædelse af national eller international ret på den tid, da den blev begået«.
- 35 Dette strafferetlige legalitetsprincip kræver, at loven klart skal definere overtrædelserne og den straf, de medfører. Denne betingelse er opfyldt, når borgerne ud fra den relevante bestemmelses ordlyd og, om fornødent, ved hjælp af retternes fortolkning heraf kan vide, hvilke handlinger og undladelser der medfører strafansvar (dommen i sagen Advocaten voor de Wereld, nævnt i præmis 33 ovenfor, præmis 50, og dommen i sagen Evonik Degussa mod Kommissionen, nævnt i præmis 33 ovenfor, præmis 39).
- 36 Domstolen har i denne henseende anerkendt, at det følger af Den Europæiske Menneskerettighedsdomstols praksis, at begrebet »ret«, som er anvendt i EMRK artikel 7, stk. 1, svarer til begrebet »lov«, som er anvendt i de andre bestemmelser i samme konvention, og at det både

omfatter den lovgivningsmæssige ret og retspraksis (dommen i sagen Dansk Rørindustri m.fl. mod Kommissionen, nævnt i præmis 33 ovenfor, præmis 216, og i sagen Evonik Degussa mod Kommissionen, nævnt i præmis 33 ovenfor, præmis 40).

- 37 Selv om det imidlertid ikke kan anfægtes – hvilket det i øvrigt heller ikke er blevet – at den i denne sag afslørede overtrædelse er klart defineret i artikel 101 TEUF og EØS-aftalens artikel 53, kan det ikke anfægtes, at det forhold, at moderselskabet er blevet tilregnet ansvaret for den af datterselskabet begåede overtrædelse, idet selskaberne udgør en enkelt virksomhed i henhold til Unionens konkurrenceret, og dermed at moderselskabet anses for at have deltaget i overtrædelsen på samme måde som datterselskabet, ligeledes fremgår klart af EU-retten i henhold til Domstolens og Rettens allerede gamle praksis.
- 38 Domstolen antog nemlig i dom af 14. juli 1972, sag 48/69, Imperial Chemical Industries mod Kommissionen, Sml. 1972, s. 151, org.ref.: Rec. s. 619, at den omstændighed, at datterselskabet er en selvstændig juridisk person, ikke udelukker, at dets adfærd kan tilregnes moderselskabet. Domstolen tilføjede, at dette bl.a. kunne være tilfældet, når datterselskabet ikke frit bestemmer sin adfærd på markedet, men i det væsentlige følger instrukser fra moderselskabet (dommens præmis 132 og 133).
- 39 I dom af 25. oktober 1983, AEG-Telefunken mod Kommissionen (sag 107/82, Sml. s. 3151), tilregnede Domstolen AEG ansvaret for et helejet datterselskabs adfærd, idet den støttede sig til den formodning, at datterselskabet fulgte den af moderselskabet fastlagte politik (dommens præmis 50).
- 40 I dom af 16. november 2000, sag C-294/98 P, Metsä-Serla m.fl. mod Kommissionen, Sml. I, s. 10065, anførte Domstolen, at det fremgår af fast retspraksis, at ansvaret for et selskabs konkurrencebegrænsende adfærd kan pålægges et andet selskab, hvis det førstnævnte selskab ikke frit har bestemt sin adfærd på markedet, men i det væsentlige har fulgt instrukser fra sidstnævnte selskab, navnlig under hensyn til de økonomiske og juridiske forbindelser mellem virksomhederne (dommens præmis 27). Domstolen tilføjede, at Rettens fortolkning af artikel 15, stk. 2, i forordning nr. 17 under disse omstændigheder ikke kunne anses for at være i strid med legalitetsprincippet, eftersom appellerterne, der blev gjort ansvarlige for de konkurrencebegrænsende handlinger begået af den sammenslutning, som markedsførte deres varer, i henhold til denne artikel var blevet pålagt en bøde for en overtrædelse, de selv blev anset for at have begået som følge af det pågældende ansvar (dommens præmis 28).
- 41 Endelig bekræftede Domstolen atter i dom af 10. september 2009, Akzo Nobel m.fl. mod Kommissionen (sag C-97/08 P, Sml. I, s. 8237, præmis 58), af 20. januar 2011, General Química m.fl. mod Kommissionen (sag C-90/09 P, Sml. I, s. 1, præmis 37), af 29. marts 2011, ArcelorMittal Luxembourg mod Kommissionen og Kommissionen mod ArcelorMittal Luxembourg m.fl. (forenede sager C-201/09 P og C-216/09 P, Sml. I, s. 2239, præmis 96), og af 29. september 2011, Arkema mod Kommissionen (sag C-520/09 P, Sml. I, s. 8901, præmis 38), at et datterselskabs adfærd kan tilregnes moderselskabet, bl.a. når datterselskabet, selv om det er en selvstændig juridisk person, ikke frit bestemmer sin adfærd på markedet, men i det væsentlige følger instrukser fra moderselskabet.
- 42 Det følger af ovenstående betragtninger, at den anfægtede beslutning – i modsætning til det af sagsøgeren foreslåede – hvorved sagsøgeren blev pålagt en straf, idet det var moderselskab for en karteldeltager, med hvilken det udgjorde en økonomisk enhed, på ingen måde tilsidesætter princippet om, at strafansvar og straf skal have lovhjemmel.
- 43 Endvidere og i modsætning til det af sagsøgeren påståede er betingelserne for, at moderselskaber kan pålægges ansvar for deres datterselskabs adfærd, på ingen måde behæftet med en »absolut uforudsigelighed«, som ifølge sagsøgeren strider mod retssikkerhedsprincippet.
- 44 For det første havde Domstolen allerede før, overtrædelsen fandt sted i denne sag, klart fastslået eksistensen af en formodning, hvorefter et moderselskab, som ejer hele kapitalen i datterselskabet, faktisk udøver en bestemmende indflydelse på dets adfærd (dommen i sagen AEG-Telefunken mod Kommissionen, nævnt i præmis 39 ovenfor, præmis 50).

- 45 Den således anvendte løsning er følgelig stedse blevet iværksat efter den dom, der er nævnt i præmis 44 ovenfor (Rettens dom af 1.4.1993, sag T-65/89, BPB Industries og British Gypsum mod Kommissionen, Sml. II, s. 389, præmis 149 og 150, af 14.5.1998, sag T-354/94, Stora Kopparbergs Bergslags mod Kommissionen, Sml. II, s. 2111, præmis 80, af 20.4.1999, forenede sager T-305/94 - T-307/94, T-313/94 - T-316/94, T-318/94, T-325/94, T-328/94, T-329/94 og T-335/94, Limburgse Vinyl Maatschappij m.fl. mod Kommissionen, Sml. II, s. 931, præmis 960, 961 og 984, af 30.9.2003, sag T-203/01, Michelin mod Kommissionen, Sml. II, s. 4071, præmis 290, af 15.6.2005, forenede sager T-71/03, T-74/03, T-87/03 og T-91/03, Tokai Carbon m.fl. mod Kommissionen, ikke trykt i Samling af Afgørelser, præmis 58-60, af 15.9.2005, sag T-325/01, DaimlerChrysler mod Kommissionen, Sml. II, s. 3319, præmis 219-221, af 27.9.2006, sag T-330/01, Akzo Nobel mod Kommissionen, Sml. II, s. 3389, præmis 81-83, af 27.9.2006, sag T-314/01, Avebe mod Kommissionen, Sml. II, s. 3085, præmis 136, af 27.9.2006, sag T-43/02, Jungbunzlauer mod Kommissionen, Sml. II, s. 3435, præmis 125, af 12.9.2007, sag T-30/05, Prym og Prym Consumer mod Kommissionen, ikke trykt i Samling af Afgørelser, præmis 146, af 12.12.2007, sag T-112/05, Akzo Nobel m.fl. mod Kommissionen, Sml. II, s. 5049, præmis 60-62, af 8.7.2008, sag T-54/03, Lafarge mod Kommissionen, ikke trykt i Samling af Afgørelser, præmis 541-560, af 8.10.2008, sag T-69/04, Schunk og Schunk Kohlenstoff-Technik mod Kommissionen, Sml. II, s. 2567, præmis 56-58, af 30.4.2009, sag T-12/03, Itochu mod Kommissionen, Sml. II, s. 883, præmis 49-51, af 30.9.2009, sag T-175/05, Akzo Nobel m.fl. mod Kommissionen, ikke trykt i Samling af Afgørelser, præmis 91 og 92, og af 30.9.2009, sag T-161/05, Hoechst mod Kommissionen, Sml. II, s. 3555, præmis 59).
- 46 Denne sidstnævnte konstatering vedrørende stedse iværksættelse af den således anvendte løsning efter dommen i sagen AEG-Telefunken mod Kommissionen, nævnt i præmis 39 ovenfor, er på ingen måde draget i tvivl af sagsøgerens henvisning til punkt 198 i generaladvokat Bots forslag til afgørelse i sagen ArcelorMittal Luxembourg mod Kommissionen, nævnt i præmis 41 ovenfor (Sml. I, s. 2239), idet det skal præciseres, at Domstolen i denne dom (præmis 95-100) ikke fulgte de forslag, som generaladvokaten havde formuleret i punkt 213 i forslaget til afgørelse.
- 47 Hvad angår det argument, at moderselskabers ansvar er uforudsigeligt, fordi det bygger på virksomhedsbegrebet, som i sig selv er upræcist og under fortsat udvikling, skal det forkastes.
- 48 Den omstændighed, at virksomhedsbegrebet finder anvendelse på alle forskellige potentielle former for udøvelse af en økonomisk virksomhed, eftersom virksomheden i Unionens konkurrenceret i henhold til retspraksis omfatter enhver enhed, som udøver økonomisk virksomhed, uanset denne enheds retlige status og dens finansieringsmåde, og at begrebet virksomhed i denne kontekst skal forstås som en økonomisk enhed, også når denne økonomiske enhed juridisk set udgøres af flere fysiske eller juridiske personer (jf. dom af 10.9.2009, Akzo Nobel m.fl. mod Kommissionen, nævnt i præmis 41 ovenfor, præmis 54 og 55 og den deri nævnte retspraksis), ændrer ikke på det forhold, at virksomhedsbegrebet som en økonomisk enhed kan identificeres og er forudsigeligt hvad angår forholdet mellem moderselskaberne og helejede datterselskaber.
- 49 I øvrigt tilsidesætter den omstændighed, at Kommissionen kan pålægge datterselskabet alene eller moderselskabet alene eller dem begge straf, på ingen måde retssikkerhedsprincippet, som kræver, at retsreglerne skal være klare og præcise og skal sikre forudsigelighed i forbindelse med situationerne og retsforholdene (Domstolens dom af 15.9.2005, sag C-199/03, Irland mod Kommissionen, Sml. I, s. 8027, præmis 69).
- 50 Kommissionens mulighed for at pålægge den ene eller den anden af disse enheder, moderselskabet og datterselskabet, som udgør en virksomhed, der har tilsidesat artikel 101 TEUF eller EØS-aftalens artikel 53, straf, følger nemlig klart af den solidariske karakter af deres ansvar, således som bemærket i den i præmis 45 ovenfor nævnte retspraksis (jf. ligeledes i denne retning Domstolens dom af 2.10.2003, sag C-196/99 P, Aristrain mod Kommissionen, Sml. I, s. 11005, præmis 99 in fine, og dommen i sagen Dansk Rørindustri m.fl. mod Kommissionen, nævnt i præmis 33 ovenfor, præmis 118 in fine).

- 51 Hvad endelig angår argumentet, hvorefter sagsøgerens straf tilsidesætter princippet om straffens personalitet, hvorefter det alene er lovovertræderen, der kan pålægges en straf, er det tilstrækkeligt at anføre, at dette argument ser bort fra grundlaget for moderselskabets ansvar, som ikke er et objektivt ansvar for andre, men et culpaansvar af personlig art.
- 52 Således som Domstolen har bemærket, bygger de EU-retlige konkurrenceregler nemlig på princippet om personligt ansvar for den økonomiske enhed, som har begået overtrædelsen. Hvis moderselskabet imidlertid er en del af denne enhed, kan dette moderselskab anses for at være solidarisk ansvarligt med de andre juridiske personer, som udgør denne enhed, for overtrædelser af konkurrenceretten. Selv om moderselskabet således ikke deltager direkte i overtrædelsen, udøver det i en sådan situation en afgørende indflydelse på de datterselskaber, som har deltaget i overtrædelsen. Det følger heraf, at moderselskabets ansvar i denne sammenhæng ikke kan anses for at være et objektivt ansvar (dom af 10.9.2009, Akzo Nobel m.fl. mod Kommissionen, nævnt i præmis 41 ovenfor, præmis 77). Under en sådan omstændighed dømmes moderselskabet for en overtrædelse, som det anses for selv at have begået (dommen i sagen Metsä-Serla m.fl. mod Kommissionen, nævnt i præmis 40 ovenfor, præmis 34, og i sagen Schunk Kohlenstoff-Technik m.fl. mod Kommissionen, nævnt i præmis 45 ovenfor, præmis 74).
- 53 Det følger af ovenstående betragtninger, at sagsøgeren med urette har anført, at den anfægtede beslutning tilsidesætter princippet om, at strafansvar og straf skal have lovhjemmel, retssikkerhedsprincippet og princippet om straffens personalitet. Dette led af det første anbringende skal dermed forkastes.
- Det andet led, hvorefter vilkårene for høringen af sagsøgeren tilsidesætter retten til en retfærdig rettergang i EMRK artikel 6 og chartrets artikel 41 og 47 og kravet om upartiskhed
- 54 I dette led af det første anbringende har sagsøgeren i det væsentlige anført, at Kommissionen tilsidesatte selskabets ret til en retfærdig rettergang. Sagsøgeren blev nemlig ikke hørt af »sine dommere«, idet ingen fra kommissærkollegiet deltog i høringen. Endvidere blev kravet om procedurens objektive og subjektive upartiskhed ikke overholdt.
- 55 Kommissionen har svaret, at den ikke er en domstol. Det forhold, at ingen af kommissærerne deltog i høringen, behæfter på ingen måde den administrative procedure med en fejl. Hvad angår klagepunktet om tilsidesættelsen af kravet om upartiskhed er det uden relevans, eftersom det bygger på den påstand, at Kommissionen er en domstol. Kommissionen, som på ingen måde har nægtet at være underlagt dette krav, har i øvrigt overholdt det.
- 56 Hvad for det første angår argumentationen, hvorefter sagsøgerens ret til en retfærdig rettergang blev tilsidesat med den begrundelse, at sagsøgeren ikke blev hørt af »sine dommere«, skal det forkastes.
- 57 Denne argumentation bygger nemlig på den forudsætning, at Kommissionen er en domstol i den i EMRK artikel 6 og chartrets artikel 47 omhandlede forstand. Det fremgår imidlertid af fast retspraksis, at Kommissionen ikke er en domstol i disse bestemmelsers forstand (Domstolens dom af 29.10.1980, forenede sager 209/78-215/78 og 218/78, van Landewyck m.fl. mod Kommissionen, Sml. s. 3125, præmis 81, Rettens dom af 14.5.1998, sag T-348/94, Enso Española mod Kommissionen, Sml. II, s. 1875, præmis 56, og dommen i sagen Lafarge mod Kommissionen, nævnt i præmis 45 ovenfor, præmis 38).
- 58 Hvad endvidere og nærmere bestemt angår det forhold, at ingen fra kommissærkollegiet bistod ved sagsøgerens høring, kan denne omstændighed ikke behæfte den administrative procedure for Kommissionen med en fejl.
- 59 I en sag, hvor sagsøgeren netop støtter ret på, at kommissærkollegiet ikke deltog i høringen, har Domstolen således udtalt, at der i forbindelse med den administrative procedure på konkurrenceområdet ikke er noget til hinder for, at medlemmerne af Kommissionen, der har til

opgave at træffe en beslutning, hvorved der pålægges bøder, underrettes om høringsresultaterne af personer, som Kommissionen har bemyndiget til at foretage afhøringerne (Domstolens dom af 15.7.1970, sag 44/69, Buchler mod Kommissionen, Sml. 1970, s. 151, præmis 19-23).

- 60 Denne løsning, som bygger på den administrative – og ikke retslige – karakter af proceduren for Kommissionen, blev vedtaget i sammenhæng med Kommissionens forordning nr. 99/63/EØF af 25. juli 1963 om udtalelser i henhold til artikel 19, stk. 1 og 2, i Rådets forordning nr. 17 (EFT 1963-1964, s. 42), nærmere bestemt artikel 9, stk. 1. Den gælder fortsat i sammenhæng med Kommissionens forordning (EF) nr. 773/2004 af 7. april 2004 om Kommissionens gennemførelse af procedurer i henhold til [...] artikel [101 TEUF] og [102 TEUF] (EUT L 123, s. 18), nærmere bestemt artikel 14, stk. 1.
- 61 Det følger af ovenstående betragtninger, at argumentet om tilsidesættelse af retten til en retfærdig rettergang, idet sagsøgeren »ikke blev hørt af sine dommere«, er ugrundet.
- 62 Dernæst skal sagsøgerens argumentation, hvorefter kravet om objektiv og subjektiv upartiskhed i proceduren ikke blev overholdt, undersøges.
- 63 Sagsøgeren har for det første gjort gældende, at Kommissionen tilsidesætter kravet om objektiv upartiskhed ved at sammenlægge bevisoptagelses- og sanktionsfunktionen.
- 64 Det skal imidlertid anføres, at dette argument og sagsøgerens henvisning i denne sammenhæng til Den Europæiske Menneskerettighedsdomstols dom af 11. juni 2009, sag nr. 5242/04, Dubus SA mod Frankrig, igen hviler på den forkerte forudsætning, at Kommissionen er en domstol i den i EMRK artikel 6 og chartrets artikel 47 omhandlede forstand.
- 65 Således som Kommissionen selv har anført, skal den ganske vist under den administrative procedure overholde de generelle EU-retlige principper (jf. Rettens dom af 15.3.2000, forenede sager T-25/95, T-26/95, T-30/95 - T-32/95, T-34/95 - T-39/95, T-42/95 - T-46/95, T-48/95, T-50/95 - T-65/95, T-68/95 - T-71/95, T-87/95, T-88/95, T-103/95 og T-104/95, Cimenteries CBR m.fl. mod Kommissionen, Sml. II, s. 491, præmis 718 og den deri nævnte retspraksis), herunder retten til en retfærdig rettergang, der er gentaget i EMRK artikel 6 og chartrets artikel 47, og for hvilken kravet om upartiskhed, som er påstået tilsidesat, er et udtryk.
- 66 Det forhold, at Kommissionen, som er et administrativt organ, både udøver bevisoptagelses- og sanktionsfunktioner i forbindelse med tilsidesættelser af artikel 101 TEUF, udgør imidlertid ikke en tilsidesættelse af dette krav om upartiskhed, eftersom Kommissionens beslutning er underlagt kontrol fra Unionens retsinstanser (jf. i denne retning Rettens dom i sagen Enso Española mod Kommissionen, nævnt i præmis 57 ovenfor, præmis 56-64, og dom af 11.3.1999, sag T-156/94, Aristrain mod Kommissionen, Sml. II, s. 645, præmis 102 og 103).
- 67 Den omstændighed, at den anfægtede beslutning blev vedtaget efter, at Unionens retsinstanser havde annulleret en første beslutning, rejser på ingen måde tvivl om denne bedømmelse.
- 68 For det andet har sagsøgeren gjort gældende, at Kommissionen tilsidesatte det subjektive krav om upartiskhed ved sin adfærd og sine erklæringer inden og under den procedure, som førte til vedtagelsen af den anfægtede beslutning.
- 69 Sagsøgeren har dels påberåbt sig visse erklæringer fra medlemmer af Kommissionen, som varetog konkurrencepolitikken, for så vidt angår sagerne om »ny vedtagelse« af beslutninger, der var blevet annulleret af formelle årsager, dels visse udtryk, som Kommissionen anvendte for at betegne denne procedure, og endelig visse udtryk i den anfægtede beslutning, hvoraf det fremgår, at beslutningen for Kommissionen blot udgjorde en »administrativ formalitet«, hvis udstedelse uden tvivl er ugunstig for sagsøgeren.

- 70 Nærmere bestemt gjorde det medlem af Kommissionen, som varetog konkurrencepolitikken, selv inden indledningen af den aktuelle procedure i en række tidligere sager vedrørende »ny vedtagelse« i pressemeddelelser ingen hemmelighed af den afgørelse, som Kommissionen påtænkte at forbeholde de virksomheder, hvis rettigheder Unionens retsinstanser havde anerkendt var blevet tilsidesat. Det blev således anført, at »virksomhederne dermed [kunne] være sikre på, at de ikke af formelle årsager undg[ik] de bøder, der var pålagt i kartelsagerne«, og at »Kommissionen ha[vde] et klart budskab, hvorefter deltagerne i et kartel ikke kan undgå bøder af formelle årsager«.
- 71 I øvrigt lader de af Kommissionen anvendte udtryk som betegnelse for denne procedure ikke være tvivl om dens hovedsagelige formål og dens planlagte afslutning: Kommissionen angiver i pressemeddelelsen om den anfægtede beslutning at have foretaget en »ny vedtagelse« i forhold til sagsøgeren, og beskriver denne procedure i den anfægtede beslutning som en simpel »gentagelse« af den oprindelige procedure og ikke som en ny procedure.
- 72 Endelig var formålet med den anden klagepunktsmeddelelse efter Kommissionens egen indrømmelse at give sagsøgeren meddelelse om det nye klagepunkt vedrørende sagsøgerens personlige deltagelse. I denne henseende viser det forhold, at Kommissionen syntes at være overrasket over, at sagsøgeren »har draget fordel« af denne procedure til at svare på det første klagepunkt om selskabets rolle i sin egenskab af moderselskab, at denne procedure kun udgør en »simpel administrativ formalitet« for Kommissionen.
- 73 Det skal anføres, at Kommissionens angivelse af, at den ønsker, at medlemmer af konkurrencebegrænsende karteller af formelle årsager ikke undgår EU-retlige sanktioner, på ingen måde er et udtryk for partiskhed, men blot en bekræftelse af et klart ønske, der er helt i overensstemmelse med den opgave, som Kommissionen er pålagt, nemlig om fra sag til sag at afhjælpe de formelle uregelmæssigheder, der er fastslået, med henblik på ikke at svække effektiviteten af Unionens konkurrenceret.
- 74 Der ligger i øvrigt ingen partiskhed i det forhold, at Kommissionen gentager proceduren fra det punkt, hvor ulovligheden er blevet fastslået. Det fremgår i denne henseende af retspraksis, at annullationen af en af Unionens retsakter ikke nødvendigvis berører de forberedende retsakter (jf. Domstolens dom af 12.11.1998, sag C-415/96, Spanien mod Kommissionen, Sml. I, s. 6993, præmis 32 og den deri nævnte retspraksis), idet den procedure, som tilsigter at erstatte den annullerede retsakt, i princippet genoptages netop på det punkt, hvor ulovligheden indtrådte (Domstolens dom af 15.10.2002, forenede sager C-238/99 P, C-244/99 P, C-245/99 P, C-247/99 P, C-250/99 P – C-252/99 P og C-254/99 P, Limburgse Vinyl Maatschappij m.fl. mod Kommissionen, Sml. I, s. 8375, præmis 73).
- 75 I denne sag skyldtes ulovligheden en forskel mellem beslutning 2004/337 og den første klagepunktsmeddelelse, idet beslutningen for første gang gjorde sagsøgeren ansvarlig for overtrædelsen, ligeledes i sin egenskab af direkte gerningsmand. Kommissionen afhjalp denne ulovlighed, som Domstolen havde fastslået, ved at tilstille sagsøgeren en ny klagepunktsmeddelelse, der ligeledes holdt selskabet ansvarligt på dette grundlag.
- 76 Det forhold, at Kommissionen i den engelske udgave af pressemeddelelsen vedrørende den anfægtede beslutning anførte, at den havde foretaget en »ny vedtagelse« af en beslutning – den franske udgave omtaler »vedtagelsen af en ny beslutning« – beviser på ingen måde, at Kommissionen havde været partisk over for sagsøgeren i forbindelse med den procedure, som førte til denne beslutning.
- 77 Sagsøgeren har på ingen måde godtgjort, at Kommissionen anså gentagelsen af proceduren for en »simpel administrativ formalitet« i den forstand, at denne institution ikke tillagde de elementer, som sagsøgeren fremlagde under denne procedure, nogen betydning. Det forekommer derimod, at Kommissionen vedtog den anfægtede beslutning, som i øvrigt indeholder en nedsættelse af den bøde, som sagsøgeren blev pålagt, efter afslutningen af en kontradiktorisk procedure og på baggrund af de elementer, som sagsøgeren havde fremlagt.

- 78 I øvrigt og for så vidt som sagsøgeren har tilsigtet at gøre opmærksom på, at Kommissionen var forudindtaget over for selskabet, skal det bemærkes, at spørgsmålet om, hvorvidt der foreligger en overtrædelse, må vurderes alene ud fra de beviser, Kommissionen har indsamlet. Når der ved afslutningen af den administrative procedure således faktisk er ført bevis for en overtrædelse, kan et bevis for, at Kommissionen på et for tidligt tidspunkt under denne procedure har givet udtryk for, at den mente, at overtrædelsen forelå, ikke ændre ved, at der faktisk er ført bevis for selve overtrædelsen. Det eneste relevante spørgsmål er således, om der reelt er ført bevis for overtrædelsen (Rettens dom i sagen Cimenteries CBR m.fl. mod Kommissionen, nævnt i præmis 65 ovenfor, præmis 726, og dom af 5.4.2006, sag T-279/02, Degussa mod Kommissionen, Sml. II, s. 897, præmis 414).
- 79 Det følger af ovenstående betragtninger, at klagepunktet vedrørende en tilsidesættelse af kravet om upartiskhed skal forkastes.
- 80 Da alle leddene i det første annullationsanbringende er ugrundede, skal det forkastes.
- 81 Hvad dernæst angår undersøgelsen af denne sag skal det anføres, at det andet anbringende vedrørende tilsidesættelse af forældelsesreglerne på området for pålæggelse af straf pr. definition kun kan vedrøre bødepålæggelsen og ikke konstateringen af selve overtrædelsen (jf. i denne retning Rettens dom af 6.10.2005, forenede sager T-22/02 og T-23/02, Sumitomo Chemical og Sumika Fine Chemicals mod Kommissionen, Sml. II, s. 4065, præmis 40-64, og af 16.11.2006, sag T-120/04, Peróxidos Orgánicos mod Kommissionen, Sml. II, s. 4441, præmis 18). Det andet anbringende skal derfor undersøges efter de anbringender, som anfægter den anfægtede beslutnings lovlighed hvad angår konstateringen af overtrædelsen.
- 82 Under disse omstændigheder er det det tredje anbringende, der nu skal undersøges i denne sag.

Det tredje anbringende vedrørende tilsidesættelse af ligebehandlingsprincippet

- 83 Sagsøgeren har anført, at selskabet blev behandlet anderledes i forhold til Stora i den anfægtede beslutning. Stora, der ligesom sagsøgeren er modselskab til et datterselskab, som deltog i overtrædelsen, blev – til forskel fra sagsøgeren – ikke straffet i sin egenskab af moderselskab, selv om det på tidspunktet for den første klagepunktsmeddelelse fortsat var – i modsætning til sagsøgeren – mindretalsaktionær i det tidligere datterselskab og var en af de globale ledere på papirmarkedet.
- 84 Kommissionen har anført, at Stora var i en anden situation end sagsøgeren på tidspunktet for beslutning 2004/337. Hvorom alting er, kan en virksomhed ikke undgå sit konkurrenceretlige ansvar, blot fordi andre virksomheder er blevet behandlet anderledes. Endelig har Kommissionen, når den virksomhed, der har begået overtrædelsen, er identificeret, et skøn hvad angår valget af modtager for beslutningen og debitor for bøden.
- 85 I henhold til retspraksis kræver ligebehandlingsprincippet, at ensartede forhold ikke behandles forskelligt, og at forskellige forhold ikke behandles ensartet, medmindre en sådan behandling er objektivt begrundet (Domstolens dom af 13.12.1984, sag 106/83, Sermide, Sml. s. 4209, præmis 28, og Rettens dom af 14.5.1998, sag T-311/94, BPB de Eendracht mod Kommissionen, Sml. II, s. 1129, præmis 309).
- 86 Det skal omgående fastslås, at Stora og sagsøgeren – i modsætning til det af sagsøgeren anførte – ikke befandt sig i sammenlignelige situationer.
- 87 Selv om disse selskaber begge var moderselskaber til datterselskaber, der var involveret i overtrædelsen, og dermed var modtagere af den første klagepunktsmeddelelse, gælder det nemlig ikke desto mindre, at det udelukkende er i Bolloré-koncernen, at Kommissionen har fastslået, at moderselskabet var ansvarligt for overtrædelsen, ligeledes i sin egenskab af direkte gerningsmand. Kommissionen anførte således udtrykkeligt i 355. betragtning til beslutning 2004/337, derefter i 376. betragtning til den anfægtede beslutning, at der var beviser, som direkte involverede sagsøgeren i overtrædelsen.

- 88 De af Kommissionen anførte omstændigheder kan kun bidrage til at styrke beviset for sagsøgerens afgørende indflydelse på datterselskabet i overtrædelsesperioden og dermed selskabets ansvar i sin egenskab af moderselskab, mens Kommissionen hvad angår Stora derimod i 360. betragtning til beslutning 2004/337, derefter i 31. betragtning til den anfægtede beslutning, anførte, at aktiviteterne i Stora-koncernen inden for området for karbonfrit papir havde været udøvet »direkte« af datterselskabet Stora Feldmühle AG indtil udgangen af 1992, idet disse aktiviteter fra 1993 havde været samlet i et nyt datterselskab til datterselskabet Stora Feldmühle AG.
- 89 Kommissionens konstateringer i denne henseende godtgør på tilstrækkelig vis, at moderselskaberne i Stora-koncernen og Bolloré-koncernen ikke var i sammenlignelige situationer i overtrædelsesperioden, og dermed, at det forhold, at sagsøgeren blev pålagt ansvaret for overtrædelsen i sin egenskab af moderselskab, mens Stora ikke blev endelig straffet i sin egenskab af moderselskab, ikke tilsidesætter ligebehandlingsprincippet.
- 90 Hvad angår de omstændigheder, at Stora – efter overtrædelsesperioden og i modsætning til sagsøgeren – fortsat var aktionær i det tidligere datterselskab og aktiv på verdensmarkedet for papir, ændrer de ikke på det i ovenstående præmis fastslåede.
- 91 Ud over ovenstående tilstrækkelige betragtninger skal det anføres, at hvad angår Bolloré-koncernen var al aktivitet i det datterselskab, der var involveret i overtrædelsen (Copigraph), ophørt i december 1999, og det var derfor på tidspunktet for vedtagelsen af beslutning 2004/337 ikke sandsynligt, at datterselskabet kunne betale nogen bøde. Derimod var der stadig fuld aktivitet i Storas datterselskab, der i mellemtiden var overdraget til Mitsubishi-koncernen, på tidspunktet for vedtagelsen af beslutning 2004/337.
- 92 Disse faktiske forhold – selv om de bestemt ikke i sig selv forklarer, hvorfor Stora ikke blev pålagt en straf i 2001 i sin egenskab af moderselskab, mens sagsøgeren blev det – belyser ikke desto mindre sammenhængen for vedtagelsen af beslutning 2004/337 og det konkrete behov, som Kommissionen havde for med henblik på at sikre beslutningens effektivitet og afskrækkende karakter i forhold til sagsøgeren at pålægge moderselskabet en straf i stedet for datterselskabet, hvori der ikke længere var nogen aktivitet, mens disse formål i Storas tilfælde kunne opfyldes gennem datterselskabet.
- 93 Endelig og under alle omstændigheder skal det bemærkes, at når en virksomhed ved sin adfærd har handlet i strid med artikel 101 TEUF, kan den ikke undgå enhver sanktion med den begrundelse, at en anden erhvervsdrivende ikke er blevet pålagt nogen bøde, såfremt denne erhvervsdrivende, som i det foreliggende tilfælde, ikke er inddraget i sagen for Unionens retsinstanser (Domstolens dom af 31.3.1993, forenede sager C-89/85, C-104/85, C-114/85, C-116/85, C-117/85 og C-125/85 - C-129/85, Ahlström Osaakeyhtiö m.fl. mod Kommissionen, Sml. I, s. 1307, præmis 197, samt Rettens dom af 5.12.2006, sag T-303/02, Westfalen Gassen Nederland mod Kommissionen, Sml. II, s. 4567, præmis 141, og af 1.7.2008, sag T-276/04, Compagnie maritime belge mod Kommissionen, Sml. II, s. 1277, præmis 94).
- 94 På baggrund af ovenstående betragtninger skal dette anbringende forkastes.

Det fjerde anbringende vedrørende tilsidesættelse af en rimelig frist og hindringen af at forsvare sig på grund af den tid, der forløb mellem overtrædelsens ophør og den anden klagepunktsmeddelelse

- 95 Sagsøgeren har kritiseret Kommissionen for at have tilstillet selskabet den anden klagepunktsmeddelelse efter forløbet af en urimelig frist, nemlig mere end 14 år efter de faktiske forhold. Dette tidsrum skyldes det forhold, at Kommissionen insisterede på at fastholde den første beslutning, som Domstolen derefter annullerede.
- 96 Den tid, der forløb mellem overtrædelsens ophør og den anden klagepunktsmeddelelse, forhindrede sagsøgeren i at forsvare sig mod klagepunktet vedrørende selskabets ansvar i sin egenskab af moderselskab for Copigraph. Sagsøgeren skal nu for første gang forsvare sig mod realiteten i de

faktiske forhold, som Copigraph er kritiseret for, hvilke faktiske forhold sagsøgeren ikke kunne svare på i forbindelse med den oprindelige procedure, og hvorom sagsøgeren under alle omstændigheder ikke var i stand til at forsvare sig i forbindelse med denne procedure.

- 97 Den tid, der forløb, forhindrede ligeledes sagsøgeren i at forsvare sig mod klagepunktet vedrørende dennes personlige deltagelse i overtrædelsen.
- 98 Kommissionen har anført, at rækkefølgen af procedurer i denne sag viser, at fristen slet ikke var urimelig. Kommissionen har bemærket, at for så vidt angår bødepålæggelsen er princippet om en rimelig frist iværksat ved forældelsesreglerne.
- 99 Henvisningen til en frist på 14 år ser bort fra den første klagepunktsmeddelelse og beslutning 2004/337. Endvidere er der ikke taget hensyn til varigheden af retsforhandlingerne for Unionens retsinstanser. Hvad angår det forhold, at Kommissionen skulle have »insisteret« på at fastholde beslutning 2004/337, kan den ikke kritiseres herfor.
- 100 Hvad angår påstanden om, at den tid, der forløb mellem overtrædelsens ophør og den anden klagepunktsmeddelelse, påvirkede sagsøgerens ret til forsvar, er den ikke blevet godtgjort.
- 101 Hvad angår sagsøgerens ansvar i sin egenskab af moderselskab for Copigraph adskilte den anden klagepunktsmeddelelse sig ikke fra den første. Sagsøgeren havde imidlertid været i stand til at sikre sit forsvar i denne henseende i 2000 og at anfægte realiteten i de faktiske forhold, hvis selskabet havde måttet ønsket det. Det forhold, at sagsøgeren ikke gjorde det, følger af sagsøgerens eget valg af forsvar. Hvad angår det forhold, at sagsøgeren ikke var involveret fra procedurens begyndelse, har Kommissionen bemærket, at procedurens kontradiktoriske fase begyndte med klagepunktsmeddelelsen, at virksomhederne ikke har nogen ret til at være genstand for en kontrolundersøgelse, og at den måde, hvorpå Kommissionen foretager sin undersøgelse, ikke kan afhænge af hver virksomheds særlige forhold. I øvrigt viste sagsøgeren, at selskabet var i stand til at forsvare sig vedrørende realiteten i søgsmålet til prøvelse af beslutning 2004/337.
- 102 Hvad angår sagsøgerens ansvar for dennes personlige deltagelse i overtrædelsen er Kommissionen ligeledes af den opfattelse, at det ikke er bevist, at sagsøgeren ikke var i stand til at forsvare sig. De faktiske omstændigheder, der er redegjort for i den anfægtede beslutning, er de samme som dem, der var redegjort for i beslutning 2004/337, og som sagsøgeren havde kendskab til. Sagsøgeren, der var blevet gjort opmærksom på dennes ansvar både i sin egenskab af moderselskab og arbejdsgiver for personer, som deltog i kartelmøderne, har aldrig bestridt realiteten i de faktiske forhold, mens disse arbejdstagere fortsat var ansat hos sagsøgeren, men gjorde først argumentet gældende efter deres ansættelses ophør.
- 103 Det skal bemærkes, at Kommissionen i medfør af princippet om en rimelig frist, som er et almindeligt EU-retligt princip, og som er gentaget i chartrets artikel 47, stk. 2, er forpligtet til at handle inden for en rimelig frist i forbindelse med dens administrative procedurer (jf. i denne retning dommen af 15.10.2002 i sagen Limburgse Vinyl Maatschappij m.fl. mod Kommissionen, nævnt i præmis 74 ovenfor, præmis 179, og Rettens dom af 30.9.2003, sag T-196/01, Aristoteleio Panepistimio Thessalonikis mod Kommissionen, Sml. II, s. 3987, præmis 229).
- 104 Det fremgår i denne henseende af fast retspraksis, at det må vurderes ud fra den enkelte sags konkrete omstændigheder, om varigheden af en administrativ procedure kan anses for rimelig, herunder navnlig den sammenhæng, hvori sagen indgår, de forskellige led af den administrative procedure, sagens kompleksitet og dens betydning for de involverede parter (dommen af 15.10.2002 i sagen Limburgse Vinyl Maatschappij m.fl. mod Kommissionen, nævnt i præmis 74 ovenfor, præmis 187, samt Rettens dom af 16.9.1999, sag T-182/96, Partex mod Kommissionen, Sml. II, s. 2673, præmis 177, og dommen i sagen Aristoteleio Panepistimio Thessalonikis mod Kommissionen, nævnt i præmis 103 ovenfor, præmis 230).

- 105 Endvidere skal det bemærkes, at overskridelsen af en vis rimelig frist, for så vidt som den er godtgjort, ikke nødvendigvis udgør en grund til at annullere beslutningen. Hvad angår anvendelsen af konkurrencereglerne kan overskridelsen af en vis rimelig frist således kun udgøre en grund til annullation af en beslutning om konstatering af en overtrædelse, såfremt det er godtgjort, at tilsidesættelsen af dette princip har påvirket de pågældende virksomheders ret til forsvar. Bortset fra dette særlige tilfælde er en tilsidesættelse af forpligtelsen til at træffe afgørelse inden for en rimelig frist uden betydning for gyldigheden af en administrativ procedure i henhold til forordning nr. 17 og forordning nr. 1/2003 (Domstolens dom af 17.12.1998, sag C-185/95 P, Baustahlgewebe mod Kommissionen, Sml. I, s. 8417, præmis 49, og af 21.9.2006, sag C-113/04 P, Technische Unie mod Kommissionen, Sml. I, s. 8831, præmis 47 og 48, samt Rettens dom af 18.6.2008, sag T-410/03, Hoechst mod Kommissionen, Sml. II, s. 881, præmis 227; jf. ligeledes generaladvokat Kokotts forslag til afgørelse til Domstolens dom af 25.10.2011, sag C-110/10 P, Solvay mod Kommissionen, Sml. I, s. 10439, punkt 95-106).
- 106 I denne sag har sagsøgeren i det væsentlige anført, at Kommissionen ved mere end 14 år efter overtrædelsens ophør at tilstille sagsøgeren den anden klagepunktsmeddelelse tilsidesatte en rimelig frist og skadede sagsøgerens ret til forsvar. Sagsøgeren blev nemlig på grund af denne sene tilstillelse frataget den konkrete mulighed for at forsvare sig, både i sin egenskab af moderselskab for Copigraph og i sin egenskab af direkte gerningsmand til overtrædelsen. Sagsøgeren har bemærket, at procedurens varighed i det væsentlige skyldtes det forhold, at Kommissionen i december 2001 på trods af den sag, som sagsøgeren havde anlagt, pålagde og insisterede på at fastholde en beslutning, som Domstolen derefter annullerede ved PAK-dommen, nævnt i præmis 13 ovenfor, på grund af tilsidesættelse af retten til forsvar.
- 107 For så vidt angår spørgsmålet, om der er handlet inden for en rimelig frist, skal det først bemærkes, at den rimelige karakter af en administrativ procedures varighed skal bedømmes i henhold til den sammenhæng, hvori sagen indgår, og de forskellige led af den administrative procedure (jf. den i præmis 104 ovenfor nævnte retspraksis). Hvis der kun tages hensyn til de 14 år, som sagsøgeren har anført, uden hensyntagen til sammenhængen og sagens forskellige led, er det ikke muligt at besvare spørgsmålet, om Kommissionen overholdt kravet om en rimelig frist.
- 108 I denne sag blev sagsøgeren tilstillet den første klagepunktsmeddelelse den 26. juli 2000 eller fire måneder efter overtrædelsens ophør og tre år og seks måneder efter undersøgelsens påbegyndelse i januar 1997. Hvad angår beslutning 2004/337 blev den truffet et år og fem måneder efter den første klagepunktsmeddelelse.
- 109 Det skal antages, at denne varighed ikke overskrider en rimelig frist, henset til navnlig det store antal virksomheder, der var berørt af de indledende undersøgelser og derefter af den kontradiktoriske procedure. I øvrigt har sagsøgeren ikke – således som Kommissionen har anført – hverken i sagen til prøvelse af beslutning 2004/337 eller i denne sag anført, at Kommissionen på dette tidspunkt i proceduren havde tilsidesat en rimelig frist.
- 110 Herudover har sagsøgeren kritiseret Kommissionen for at have involveret selskabet i den administrative procedure for sent, nemlig på et tidspunkt, hvor Copigraph allerede var blevet overdraget til en anden koncern. Dette klagepunkt bliver behandlet i præmis 139-154 nedenfor.
- 111 For så vidt angår retssagen i sag T-109/02 skal det anføres, at det tidsrum, hvori Unionens retsinstanser prøvede lovligheden af beslutning 2004/337 og gyldigheden af Bolloré-dommen, nævnt i præmis 10 ovenfor, ikke kan medregnes ved bestemmelsen af varigheden af proceduren for Kommissionen (jf. i denne retning Rettens dom i sagen Limburgse Vinyl Maatschappij m.fl. mod Kommissionen, nævnt i præmis 45 ovenfor, præmis 123, og dom af 25.6.2010, sag T-66/01, Imperial Chemical Industries mod Kommissionen, Sml. II, s. 2631, præmis 102). I øvrigt anførte Domstolen udtrykkeligt i PAK-dommen, nævnt i præmis 13 ovenfor (præmis 146-149), at varigheden af retsforhandlingerne for Retten ikke overskred en rimelig frist.

- 112 Den 15. september 2009, eller 12 dage efter Domstolens annullation af beslutning 2004/337 i PAK-dommen, nævnt i præmis 13 ovenfor, tilstillede Kommissionen sagsøgeren den anden klagepunktsmeddelelse. Den anfægtede beslutning blev derefter vedtaget den 23. juni 2010 eller lidt mere end ni måneder efter denne klagepunktsmeddelelse. Også i dette tilfælde skal det antages, at varigheden af Kommissionens administrative procedure efter annullationen af beslutning 2004/337 ikke overskred en rimelig frist.
- 113 Det følger af ovenstående betragtninger, at de 14 år, der forløb mellem overtrædelsens ophør og den anden klagepunktsmeddelelse, kan forklares med en række processuelle led, hvoraf ingen overskred en rimelig frist.
- 114 Sagsøgeren har ikke desto mindre fastholdt, at der er sket en tilsidesættelse af en rimelig frist. Henset til enhver persons ret til at få sager for Unionens institutioner behandlet inden for en rimelig frist (chartrets artikel 47) havde Kommissionen ikke ret til at forfølge og dømme sagsøgeren for klagepunkter, der var blevet meddelt mere end 14 år efter de faktiske forhold. Sagsøgeren har bemærket, at denne yderst lange varighed i det væsentlige skyldtes det forhold, at Kommissionen i december 2001 på trods af den sag, som sagsøgeren havde anlagt, vedtog og insisterede på at fastholde en beslutning, som Domstolen derefter annullerede ved PAK-dommen, nævnt i præmis 13 ovenfor, på grund af tilsidesættelse af retten til forsvar.
- 115 For så vidt som sagsøgeren med dette argument ønsker at støtte ret på tilsidesættelsen af en rimelig frist med henblik på at få den anfægtede beslutning annulleret hvad angår bøden, uafhængigt af spørgsmålet om, hvorvidt overtrædelsen er fastslået, skal det bemærkes, at selv om overskridelse af en rimelig frist i henhold til retspraksis under visse omstændigheder kan give grundlag for annullation af en beslutning, som fastslår en overtrædelse af konkurrencereglerne, kan det samme ikke gælde, når størrelsen af de ved denne beslutning pålagte bøder anfægtes, eftersom Kommissionens kompetence til at pålægge bøder er reguleret i en forordning, som har indført en forældelsesfrist herfor (Rettens dom af 19.3.2003, sag T-213/00, CMA CGM m.fl. mod Kommissionen, Sml. II, s. 913, præmis 321, og af 18.6.2008, Hoechst mod Kommissionen, nævnt i præmis 105 ovenfor, præmis 220).
- 116 Rådets forordning (EØF) nr. 2988/74 af 26. november 1974 om forældelse af adgangen til at pålægge økonomiske sanktioner inden for Det Europæiske Fællesskabs transport- og konkurrenceret (EFT L 319, s. 1), derefter forordning nr. 1/2003, som erstattede den inden for konkurrenceområdet, indførte en fuldstændig ordning, som indeholder detaljerede bestemmelser om de frister, inden for hvilke Kommissionen uden at gøre indgreb i det grundlæggende krav om retssikkerhed er berettiget til at pålægge virksomheder, som er genstand for procedurer i henhold til Unionens konkurrenceregler, bøder. I denne forbindelse skal det navnlig fremhæves, at på området for bøder i henhold til konkurrencereglerne bestemmer artikel 25, stk. 5, i forordning nr. 1/2003 (tidligere artikel 2, stk. 3, i forordning nr. 2988/74), at forældelse indtræder ti år efter, at forældelsen er afbrudt i henhold til artikel 25, stk. 3, i forordning nr. 1/2003 (tidligere artikel 2, stk. 1, i forordning nr. 2988/74), således at Kommissionen ikke, uden at der indtræder forældelse, kan udsætte sin beslutning om bøderne i det uendelige (dommen i sagen CMA CGM m.fl. mod Kommissionen, nævnt i præmis 115 ovenfor, præmis 324, og dommen af 18.6.2008 i sagen Hoechst mod Kommissionen, nævnt i præmis 105 ovenfor, præmis 223).
- 117 Når henses til denne ordning, må enhver betragtning om en forpligtelse for Kommissionen til at udøve sin kompetence til at pålægge bøder inden for en rimelig frist forkastes (dommen i sagen CMA CGM m.fl. mod Kommissionen, nævnt i præmis 115 ovenfor, præmis 324, og dommen af 18.6.2008 i sagen Hoechst mod Kommissionen, nævnt i præmis 105 ovenfor, præmis 224; jf. ligeledes i denne retning Domstolens dom af 14.7.1972, sag 52/69, Geigy mod Kommissionen, Sml. 1972, s. 225, org.ref.: Rec. s. 787, præmis 20-22, og dommen i sagen Imperial Chemical Industries mod Kommissionen, nævnt i præmis 38 ovenfor, præmis 46-49).
- 118 Det følger heraf, at for så vidt som sagsøgeren har støttet ret på tilsidesættelsen af en rimelig frist med henblik på at få den anfægtede beslutning annulleret hvad angår bøden, uafhængigt af spørgsmålet om, hvorvidt overtrædelsen er fastslået, skal denne påstand forkastes.

- 119 For så vidt som sagsøgeren har støttet ret på tilsidesættelsen af en rimelig frist med henblik på at få den anfægtede beslutning annulleret hvad angår konstateringen af tilsidesættelsen, selv uden skade på sagsøgerens ret til forsvar, skal det anføres, således som det fremgår af den i præmis 105 ovenfor nævnte retspraksis, at overskridelsen af en vis rimelig frist kun kan udgøre en grund til annulation af en beslutning om konstatering af en overtrædelse af Fællesskabets konkurrenceret, såfremt det er godtgjort, at tilsidesættelsen af dette princip har påvirket de pågældende virksomheders ret til forsvar. Bortset fra dette særlige tilfælde er en tilsidesættelse af forpligtelsen til at træffe afgørelse inden for en rimelig frist uden betydning for gyldigheden af en administrativ procedure i henhold til forordning nr. 17 og forordning nr. 1/2003.
- 120 Hvad dernæst angår kritikken af, at Kommissionen skulle have insisteret på at fastholde beslutning 2004/337 på trods af den sag, der var anlagt til prøvelse af denne beslutning, er det tilstrækkeligt at bemærke, dels at i henhold til artikel 278 TEUF har »[i]ndbringelse af klager for Den Europæiske Unions Domstol [...] ikke opsættende virkning«, dels at en retsakt anses for gyldig, så længe den ikke er blevet annulleret (jf. i denne retning Domstolens dom af 8.7.1999, sag C-227/92 P, Hoechst mod Kommissionen, Sml. I, s. 4443, præmis 69, og af 12.2.2008, sag C-199/06, CELF og ministre de la Culture et de la Communication, Sml. I, s. 469, præmis 60).
- 121 Hvad angår konstateringen af Kommissionens ret til at gentage den administrative procedure efter annulationen af beslutning 2004/337 ved PAK-dommen, nævnt i præmis 13 ovenfor, skal det bemærkes, at det i henhold til artikel 266 TEUF påhviler den institution, fra hvilken den annullerede retsakt hidrører, at gennemføre de til annullationsdommens opfyldelse nødvendige foranstaltninger.
- 122 I PAK-dommen, nævnt i præmis 13 ovenfor, fandt Domstolen efter at have anført, at det er vigtigt, at klagepunktsmeddelelsen angiver, hvorfor en virksomhed tilregnes de påståede faktiske forhold (dommens præmis 39), at sagsøgeren ikke ud fra den første klagepunktsmeddelelser affattelse kunne forudse, at Kommissionen med beslutning 2204/337 ligeledes ville tilregne selskabet overtrædelsen på grund af dets personlige og direkte deltagelse i kartellets aktiviteter (dommens præmis 40).
- 123 Domstolen bedømte ikke på forhånd spørgsmålet, om sagsøgeren alligevel ikke havde haft mulighed for at forsvare sig. Den anførte kun, at den omstændighed, at den anfægtede beslutning fastslog sagsøgerens ansvar i sin egenskab af Copigraphs moderselskab ud over dette moderselskabs personlige medvirken, ikke udelukkede, at beslutningen var støttet på en adfærd, med hensyn til hvilken sagsøgeren ikke havde haft mulighed for at fremføre sit forsvar (dommens præmis 44).
- 124 Det fremgår af det ovenstående, at intet i Domstolens bedømmelse forbød Kommissionen i medfør af foranstaltningerne til opfyldelse af PAK-dommen, nævnt i præmis 13 ovenfor, at tilstille sagsøgeren en ny klagepunktsmeddelelse, som stillede denne til ansvar, ikke kun i sin egenskab af moderselskab for Copigraph, men ligeledes i sin egenskab af direkte gerningsmand til overtrædelsen.
- 125 Kommissionen tilsigtede herved – i modsætning til det af sagsøgeren anførte – ikke at fjerne den tilsidesættelse af retten til forsvar, som Domstolen havde fastslået, ved at træffe en rent formel foranstaltning.
- 126 Kommissionen opfyldte derimod med den anden klagepunktsmeddelelse PAK-dommen, nævnt i præmis 13 ovenfor, idet meddelelsen til sagsøgeren om dennes ansvar, ikke kun i sin egenskab af moderselskab for Copigraph, men ligeledes i sin egenskab af direkte gerningsmand, indledte en ny kontradiktorisk procedure, som gav sagsøgeren mulighed for at forsvare sig mod alle klagepunkterne.
- 127 Spørgsmålet er imidlertid, om sagsøgeren – således som denne gjorde gældende i svaret på den anden klagepunktsmeddelelse og derefter i denne sag – på grund af den tid, der forløb indtil denne klagepunktsmeddelelse, ikke havde mulighed for at forsvare sig mod de klagepunkter, den indeholdt.
- 128 I et sådant tilfælde, hvor sagsøgeren har bevisbyrden (jf. i denne retning dommen i sagen Technische Unie mod Kommissionen, nævnt i præmis 105 ovenfor, præmis 61), skal det konkluderes, at vedtagelsen af den anfægtede beslutning indebar en tilsidesættelse af sagsøgerens ret til forsvar.

- 129 Sagsøgerens anfægtelse af, at selskabet ikke havde mulighed for at forsvare sig på grund af den tid, der forløb mellem overtrædelsens ophør og den anden klagepunktsmeddelelse, skal dermed undersøges, først for så vidt angår sagsøgerens ansvar i sin egenskab af moderselskab for Copigraph, derefter sagsøgerens ansvar for overtrædelsen i sin egenskab af direkte gerningsmand.
- 130 Hvad for det første angår sagsøgerens ansvar i sin egenskab af moderselskab for Copigraph har sagsøgeren anført, at selskabet ikke længere er i stand til at forsvare sig. Eftersom Kommissionens klagepunkter vedrørende Copigraphs svigagtige adfærd blev meddelt dette selskab direkte i den første klagepunktsmeddelelse, har sagsøgeren nemlig ikke selv kunnet svare herpå. Sagsøgeren forsvarede sig således udelukkende vedrørende de elementer, som kendetegnede selskabets egen adfærd i sin egenskab af moderselskab, dvs. vedrørende adfærden som den enhed, der kontrollerede Copigraph. Sagsøgeren, som var den eneste modtager af den anden klagepunktsmeddelelse, skulle imidlertid nu ligeledes forsvare sig mod klagepunkter vedrørende Copigraphs svigagtige adfærd, hvilket var umuligt i praksis på grund af den tid, der var forløbet.
- 131 Sagsøgeren har tilføjet, at selskabet under alle omstændigheder fra den første administrative procedure ikke var i stand til at forsvare sig vedrørende Copigraphs svigagtige adfærd, hvilket skyldtes huller i Kommissionens afvikling af denne procedure. Sagsøgeren er så meget desto mindre i stand til det i dag.
- 132 Hvad for det første angår argumentet, hvorefter sagsøgeren under den første administrative procedure ikke kunne give svar vedrørende Copigraphs svigagtige adfærd, skal det bemærkes, at den første klagepunktsmeddelelse blev tilstillet både sagsøgeren og Copigraph, og at den svigagtige adfærd, som Copigraph blev kritiseret for, også var sagsøgerens på grund af den økonomiske enhed, som disse selskaber udgjorde, idet sagsøgeren blev holdt ansvarlig for en overtrædelse, som selskabet blev anset for selv at have begået (jf. præmis 52 ovenfor).
- 133 Den omstændighed, at den første klagepunktsmeddelelse i en særskilt redegørelse behandlede spørgsmålet om at pålægge sagsøgeren ansvaret for overtrædelsen, og beskrivelsen af selve overtrædelsens faktiske forhold viser blot, at spørgsmålet om sagsøgerens pålæggelse af ansvar gjorde specifikke forklaringer nødvendig. Således som Kommissionen har anført, udgjorde disse forklaringer imidlertid blot en tilføjelse til beskrivelsen af overtrædelsens faktiske forhold uden at erstatte den for så vidt angår sagsøgeren. Disse forklaringer udgjorde i modsætning til det af sagsøgeren anførte således ikke et særskilt klagepunkt i forhold til et andet klagepunkt, som udelukkende blev foreholdt datterselskabet. Forklaringerne gav ikke sagsøgeren mulighed for at antage, at beskrivelsen af overtrædelsens faktiske forhold ikke vedrørte denne.
- 134 Sagsøgeren har anført, at Kommissionens standpunkt »er skadeligt, idet det ikke logisk kan kræves af et selskab, der bestrider den kontrol, som det udøver over et andet selskab, i sit forsvar at påtage sig ansvaret for dette selskabs svigagtige adfærd«.
- 135 Det skal fastslås, at denne indvending ser bort fra retspraksis vedrørende moderselskabers personlige ansvar i tilfælde af en økonomisk enhed med deres datterselskaber, hvilket var fast retspraksis på tidspunktet for de faktiske omstændigheder. Herudover er det ikke i sig selv selvmodsigende subsidiært at støtte ret på et forsvar, der bygger på, at der ikke er nogen økonomisk enhed mellem moderselskabet og datterselskabet, hvilket forsvar omhandler selve overtrædelsens faktiske forhold.
- 136 Endelig og for så vidt som denne indvending antyder, at det ikke kan være lovligt at kræve af et moderselskab, som påstår, at det ikke har kontrol over datterselskabet, at det samtidig råder over elementer, som giver det mulighed for at forsvare sig mod faktiske forhold, der er begået af datterselskabet, skal det forkastes.
- 137 Enten udøver moderselskabet ikke en effektiv kontrol med datterselskabet, og i så fald opstår spørgsmålet om moderselskabets ansvar slet ikke med den følge, at det er ligegyldigt for moderselskabet at forsvare sig mod datterselskabets adfærd, eller også er der en sådan kontrol, og i så fald påhviler det under alle

omstændigheder moderselskabet at råde over de elementer, enten som en bevarelse af selskabets arkiver eller på anden måde, som giver det mulighed for at forsvare sig mod, at det selv holdes ansvarligt som moderselskab, der udgør en økonomisk enhed med datterselskabet (jf. i denne retning dommen af 30.9.2009 i sagen Hoechst mod Kommissionen, nævnt i præmis 45 ovenfor, præmis 171).

- 138 Det følger af ovenstående betragtninger, at sagsøgerens argument, hvorefter selskabet ikke var berørt af elementerne i den første klagepunktsmeddelelse vedrørende overtrædelsen, skal forkastes.
- 139 For det andet skal det argument undersøges, hvorefter sagsøgeren fra den første administrative procedure på ingen måde var i stand til at forsvare sig vedrørende Copigraphs svigagtige adfærd, hvilket skyldtes huller i Kommissionens afvikling af denne procedure.
- 140 Sagsøgeren har gjort gældende, at Kommissionen involverede selskabet for sent i den administrative procedure, idet det i november 1998 allerede havde overdraget Copigraph med alle arkiverne til en tredjemand, og idet enhver aktivitet i Copigraph var ophørt. Sagsøgeren var derfor fra den første administrative procedure ikke i stand til at forsvare sig vedrørende den af Copigraph begåede overtrædelse. Dette gælder så meget desto mere i dag.
- 141 Sagsøgeren har kritiseret Kommissionen for at have ladet selskabet – til forskel fra andre virksomheder, der er straffet i denne sag – være uvidende om den verserende procedure, selv om Kommissionen fra begyndelsen havde alle oplysningerne om forbindelsen mellem sagsøgeren og Copigraph. Sagsøgeren blev derfor behandlet mindre gunstigt end de andre virksomheder i sagen.
- 142 Det skal bemærkes, at den administrative procedure inden for konkurrenceretten er underinddelt i to forskellige og successive faser, som hver har sin egen indre logik, nemlig en indledende undersøgelsesfase og en kontradiktorisk fase. Den indledende undersøgelsesfase, hvor Kommissionen udnytter sine undersøgelsesbeføjelser i henhold til forordning nr. 17 og derefter forordning nr. 1/2003, og som strækker sig til klagepunktsmeddelelsen, skal gøre det muligt for Kommissionen at indsamle alle de relevante elementer, som bekræfter eller afkræfter en overtrædelse af konkurrencereglerne, og at foretage en første stillingtagen til, hvilken kurs proceduren skal følge. Den kontradiktoriske fase, som strækker sig fra klagepunktsmeddelelsen til vedtagelsen af den endelige beslutning, skal gøre det muligt for Kommissionen endeligt at tage stilling til den kritiserede overtrædelse (jf. i denne retning Domstolens dom i sagen Limburgse Vinyl Maatschappij m.fl. mod Kommissionen, nævnt i præmis 74 ovenfor, præmis 181-183, og dom af 21.9.2006, sag C-105/04 P, Nederlandse Federatieve Vereniging voor de Groothandel op Elektrotechnisch Gebied mod Kommissionen, Sml. I, s. 8725, præmis 38, samt Rettens dom af 8.7.2008, sag T-99/04, AC-Treuhand mod Kommissionen, Sml. II, s. 1501 præmis 47).
- 143 Det er først i begyndelsen af den administrative procedures kontradiktoriske fase, at den berørte virksomhed gennem klagepunktsmeddelelsen bliver underrettet om alle de væsentlige omstændigheder, som Kommissionen støtter sig på på dette trin af proceduren, og at virksomheden har ret til aktindsigt for at sikre en effektiv udøvelse af dens ret til forsvar (jf. i denne retning Domstolens dom i sagen Limburgse Vinyl Maatschappij m.fl. mod Kommissionen, nævnt i præmis 74 ovenfor, præmis 315 og 316, i sagen Nederlandse Federatieve Vereniging voor de Groothandel op Elektrotechnisch Gebied mod Kommissionen, nævnt i præmis 142 ovenfor, præmis 47, samt dom af 25.1.2007, sag C-407/04 P, Dalmine mod Kommissionen, Sml. I, s. 829, præmis 59).
- 144 Det følger heraf, at den indledende bevisoptagelsesfase ikke har til formål at give virksomhederne mulighed for at forsvare sig, men at gøre det muligt for Kommissionen at indsamle alle de nødvendige elementer, idet denne institution frit kan bestemme, hvordan den fører sin undersøgelse og indsamler oplysninger hos de virksomheder, som den anser for at være i besiddelse af nyttige oplysninger. Kommissionen er, når den foretager sin undersøgelse, på ingen måde forpligtet til at rette sine begæringer om oplysninger eller stille de samme spørgsmål til alle de virksomheder, som den mistænker for at have deltaget i en overtrædelse. Det må således fastslås, at en sådan forpligtelse kan være til skade for Kommissionens handlefrihed ved gennemførelsen af dens undersøgelser på konkurrenceområdet og dermed for dissens effektivitet (jf. i denne retning Rettens dom af 8.7.2004, sag T-48/00, Corus UK mod Kommissionen, Sml. II, s. 2325, præmis 212).

- 145 Hvad angår overholdelsen af en rimelig frist har Domstolen ganske vist i det væsentlige konkluderet, at vurderingen af årsagen til den eventuelle svækkelse af den effektive virkning af retten til et forsvar ikke skal begrænses til den kontradiktoriske fase under den administrative procedure, men udstrække sig til hele denne procedure ved at henholde sig til dennes samlede varighed (Domstolens dom i sagen *Nederlandse Federatieve Vereniging voor de Groothandel op Elektrotechnisch Gebied* mod Kommissionen, nævnt i præmis 142 ovenfor, præmis 49 og 50, og i sagen *Technische Unie* mod Kommissionen, nævnt i præmis 105 ovenfor, præmis 54 og 55, samt dom af 29.9.2011, sag C-521/09 P, *Elf Aquitaine* mod Kommissionen, Sml. I, s. 8947, præmis 118).
- 146 Lignende overvejelser finder anvendelse på spørgsmålet om, i hvilket omfang Kommissionen, fra tidspunktet for den indledende undersøgelsesfase, skal give den berørte virksomhed bestemte oplysninger om genstanden for og formålet med undersøgelsen, med henblik på at gøre det muligt for virksomheden at opretholde et effektivt forsvar i den kontradiktoriske fase (dommen i sagen *Elf Aquitaine* mod Kommissionen, nævnt i præmis 145 ovenfor, præmis 119).
- 147 Dette betyder imidlertid ikke, at Kommissionen allerede før den først foretagne foranstaltning over for en given virksomhed er forpligtet til i alle tilfælde at underrette denne virksomhed om selve muligheden for bevisoptagelse eller retsforfølgning på grundlag af Unionens konkurrenceret (jf. dommen i sagen *Elf Aquitaine* mod Kommissionen, nævnt i præmis 145 ovenfor, præmis 120 og den deri nævnte retspraksis).
- 148 Endvidere har Domstolen allerede fastslået, at princippet om personligt ansvar ikke var til hinder for, at Kommissionen først overvejer at pålægge det selskab, der har begået en overtrædelse af konkurrencereglerne, en sanktion, inden den overvejer, hvorvidt overtrædelsen eventuelt kan tilskrives moderselskabet (jf. Domstolens dom af 24.9.2009, forenede sager C-125/07 P, C-133/07 P, C-135/07 P og C-137/07 P, *Erste Group Bank* m.fl. mod Kommissionen, Sml. I, s. 8681, præmis 82, og dommen i sagen *Elf Aquitaine* mod Kommissionen, nævnt i præmis 145 ovenfor, præmis 121).
- 149 For så vidt som adressaten for en klagepunktsmeddelelse får mulighed for på hensigtsmæssig vis at fremføre sine synspunkter under den kontradiktoriske administrative procedure vedrørende rigtigheden og relevansen af de af Kommissionen påberåbte faktiske omstændigheder, er Kommissionen i modsætning til, hvad appellantens har anført, således i princippet ikke forpligtet til at fremsende en undersøgelsesforanstaltning til denne adressat forud for fremsendelsen af klagepunktsmeddelelsen (dommen i sagen *Elf Aquitaine* mod Kommissionen, nævnt i præmis 145 ovenfor, præmis 122).
- 150 Det følger heraf, at Kommissionen – i modsætning til det af sagsøgeren foreslåede – ikke er forpligtet til at involvere selskabet tidligere, end den gjorde det i den første administrative procedure.
- 151 Under alle omstændigheder har sagsøgeren, som har fået aktindsigt i Kommissionens sagsakter, ikke for Retten underbygget sin påstand om, at denne institution fra procedurens begyndelse rådede over alle oplysningerne om sagsøgerens forbindelse til Copigraph. Selv om det ikke tilkommer Retten at sætte sig i sagsøgerens sted ved den bevisførelse, som påhviler denne, skal det fastslås, at det eneste element, der er fremlagt for Retten, og som beviser Kommissionens oplysninger om forbindelserne mellem Copigraph og sagsøgeren ved at angive en vis dato, ikke er et dokument fra 1996 eller 1997, men forekommer at være Copigraphs svar af 10. februar 2000 på begæringen om oplysninger af 20. december 1999. Denne begæring om oplysninger var en direkte følge af de oplysninger, som AWA gav Kommissionen ved skrivelse af 9. december 1999, hvorefter dette selskab først havde erhvervet Copigraph i november 1998. Kommissionen anmodede dermed direkte Copigraph om oplysninger om selskabets aktivitet inden denne erhvervelse. Copigraph gav i svarets første afsnit Kommissionen oplysninger om selskabets forbindelse med sagsøgeren. Det er disse oplysninger fra februar 2000, der næsten ordret er gentaget i den første klagepunktsmeddelelse, som begrundede, at sagsøgeren modtog denne klagepunktsmeddelelse i sin egenskab af moderselskab.

- 152 Hvad angår argumentet, hvorefter sagsøgeren havde overdraget Copigraph med dettes arkiver og dermed angiveligt ikke længere havde mulighed for at forsvare sig, skal det forkastes. For det første påhviler det nemlig sagsøgeren under omstændighederne med salget af Copigraph at drage omsorg for i sine forretningsbøger og arkiver eller med ethvert andet middel, såsom en adgangsret til de overførte arkiver, at bevare sådanne elementer, der gør det muligt at eftervise datterselskabets aktiviteter for at råde over de nødvendige beviser i tilfælde af retsforfølgning eller administrative procedurer (jf. i denne retning dommen af 30.9.2009 i sagen Hoechst mod Kommissionen, nævnt i præmis 45 ovenfor, præmis 171). For det andet vil det, hvis dette argument tages til følge, rejse tvivl om Kommissionens ret til at forfølge et selskab efter salg af datterselskabet.
- 153 Det følger af ovenstående betragtninger, at for så vidt som sagsøgeren, således som selskabet har påstået, faktisk ikke havde mulighed for at forsvare sig mod, at det blev holdt ansvarligt i sin egenskab af moderselskab for Copigraph i den anden administrative procedure, følger denne manglende mulighed på inden måde af den mellem overtrædelsens ophør og den anden klagepunktsmeddelelse forløbne tid eller Kommissionens fejl, men udelukkende af omstændigheder, der kan tilregnes sagsøgeren.
- 154 Herudover skal det i øvrigt bemærkes, at påstanden, hvorefter sagsøgeren fra den første administrative procedure ikke havde været i stand til at forsvare sig mod at blive holdt ansvarlig for overtrædelsen, ikke er overbevisende. Sagsøgeren har nemlig ikke bestridt, at denne påstand først blev fremsat under sagsanlægget i sag T-109/02. Hvis denne påstand havde haft noget som helst indhold, ville sagsøgeren imidlertid ikke have undladt at gøre den gældende under sagen til prøvelse af beslutning 2004/337. Endvidere forsvarede sagsøgeren sig i den samme sag reelt i forhold til de samme faktiske omstændigheder vedrørende overtrædelserne, eftersom selskabet bestred overtrædelsens varighed og anførte, at Copigraph kun havde haft en medløberrolle i kartellet.
- 155 Som konklusion skal det argument, hvorefter sagsøgeren på grund af den forløbne tid mellem overtrædelsens ophør og den anden klagepunktsmeddelelse ikke var i stand til at forsvare sig under den anden administrative procedure mod, at selskabet blev holdt ansvarligt i sin egenskab af moderselskab for Copigraph, forkastes.
- 156 Dernæst skal der foretages undersøgelse af sagsøgerens påstand, hvorefter selskabet heller ikke var i stand til at forsvare sig for så vidt angår det forhold, at det blev holdt ansvarligt i sin egenskab af direkte gerningsmand, på grund af den forløbne tid mellem overtrædelsens ophør og den anden klagepunktsmeddelelse.
- 157 Det skal i denne forbindelse omgående anføres, at de elementer i den anden klagepunktsmeddelelse, som Kommissionen støttede sig til i den anfægtede beslutning for at holde sagsøgeren ansvarlig i sin egenskab af direkte gerningsmand, udelukkende vedrører sagsøgerens ansattes deltagelse i kartelmøderne (jf. den anden klagepunktsmeddelelses punkt 376 og 376. betragtning til den anfægtede beslutning). Således som det fremgår af 377. betragtning til den anfægtede beslutning, er Kommissionens standpunkt på ingen måde støttet på sagsøgerens medlemskab af Association of European Manufacturers of Carbonless Paper (den europæiske sammenslutning af producenter af karbonfrit papir, AEMCP), der var involveret i overtrædelsen.
- 158 Kommissionen har derfor som bevis for sagsøgerens direkte involvering i kartellet anvendt det forhold, at to af sagsøgerens ansatte, V. (direktør for sagsøgerens papirfabrik i Thonon-les-Bains og chef for sagsøgerens afdeling for »specialpapir«), og dennes medarbejder, B. (der var salgsmedarbejder på sagsøgerens fabrik i Thonon-les-Bains), havde deltaget i kartelmøderne.
- 159 Det skal anføres, at sagsøgeren hverken har bestridt disse to personers ansættelse hos sagsøgeren eller deres deltagelse i kartelmøderne under sagen. Den foreliggende sag indeholder nemlig hverken i stævningen eller replikken noget argument eller anbringende, som anfører, at Kommissionen skulle have begået en fejl i denne henseende. Herudover påberåbte sagsøgeren sig under retsmødet en erklæring fra B., hvorefter han først havde udført arbejde for sagsøgeren fra februar 1995. Det skal

imidlertid fastslås, at denne nye påstand, hvis sene fremlæggelse ikke er berettiget, skal afvises i henhold til artikel 47, stk. 2, i Rettens procesreglement. Herudover er denne påstand ikke underbygget med noget bevismateriale fra sagsøgerens personaleregister, selv om den er modsagt af Copigraphs svar af 10. februar 2000 på begæringen om oplysninger af 20. december 1999, hvorefter den berørte person udførte salgsarbejde for sagsøgeren fra 1994.

- 160 Sagsøgeren har dermed i det væsentlige begrænset sig til at gøre en tilsidesættelse af selskabets ret til forsvar gældende på grund af det forhold, at Kommissionen først i den anden klagepunktsmeddelelse påstod, at disse to personer havde handlet som sagsøgerens repræsentanter. Da disse to ansatte imidlertid havde forladt Bolloré-koncernen, og da sagsøgeren ikke havde nogen forbindelse til de aktiviteter, som de eventuelt måtte have udøvet, var det alt for sent at tage deres vidneudsagn til følge eller at foretage undersøgelser i arkiverne vedrørende denne nye påstand fra Kommissionen.
- 161 Sagsøgeren har heraf udledt, at den forløbne tid mellem overtrædelsens ophør og den anden klagepunktsmeddelelse fratog selskabet muligheden for at forsvare sig mod dets direkte involvering i overtrædelsen, som var blevet foreholdt selskabet i den anden klagepunktsmeddelelse.
- 162 Sagsøgeren har for at illustrere sit standpunkt fremlagt en liste over oplysninger og dokumenter, for hvilke selskabet har gjort gældende, at det ikke ville have undladt at anmode de to ansatte herom eller at eftersøge dem i arkiverne, hvis selskabet var blevet draget til ansvar i sin egenskab af direkte gerningsmand i rette tid og havde kunnet forsvare sig.
- 163 Det forhold, at de klagepunkter, hvorved sagsøgeren blev holdt ansvarlig, var nye, skal i det mindste relativiseres.
- 164 Det er åbenbart korrekt, at det udelukkende er i den anden klagepunktsmeddelelse, at Kommissionen lovformeligt holdt sagsøgeren ansvarlig for overtrædelsen i sin egenskab af direkte gerningsmand.
- 165 Det gælder dog ikke desto mindre, selv om beslutning 2004/337 blev annulleret for at tilsidesætte sagsøgerens ret til forsvar, at sagsøgeren faktisk fra denne dato vidste, at Kommissionen ligeledes foreholdt selskabet overtrædelsen i sin egenskab af direkte gerningsmand på grund af deltagelse i kartelmøderne af V. og B., som var sagsøgerens ansatte. Det var dermed ikke i 2009, at sagsøgeren fik meddelelse om Kommissionens standpunkt, men i 2001.
- 166 Henset til denne omstændighed kan sagsøgeren ikke udlede et argument af ordlyden af Kommissionens svarskift i sag T-109/02 for i det væsentlige at påstå, at det forhold, at selskabet blev holdt ansvarligt for overtrædelsen i sin egenskab af direkte gerningsmand i 2009, udgjorde et nyt klagepunkt for selskabet. Uanset de argumenter, som Kommissionen måtte have gjort gældende for Retten i sag T-109/02, kan det ikke bestrides, at ansvaret i sin egenskab af direkte gerningsmand fremgik af beslutning 2004/337. Det er i øvrigt bl.a. af denne grund, at sagsøgeren indgav søgsmålet i sag T-109/02, og at både Retten i Bolloré-dommen og Domstolen i PAK-dommen, nævnt i præmis 13 ovenfor, kun kunne bekræfte dette forhold.
- 167 Af de samme grunde kan sagsøgeren heller ikke udlede et argument af det forhold, at Kommissionens høringskonsulent i en skrivelse af 13. januar 2010 angav, at den anden klagepunktsmeddelelse indeholdt »et helt nyt klagepunkt, som vedrørte forhold, som lå mere end 15 år tilbage i tiden«. I øvrigt skal det anføres, når denne skrivelse sættes i rette sammenhæng, at der udelukkende var tale om et svar på en anmodning fra sagsøgeren om en yderligere frist for at besvare den anden klagepunktsmeddelelse, i hvilken anmodning sagsøgeren selv argumenterede for, at der var tale om et »helt nyt« klagepunkt, og at de faktiske omstændigheder lå mere end 15 år tilbage i tiden. Endvidere skal det for at fjerne enhver tvivl om høringskonsulentens angivelse bemærkes, at høringskonsulenten i sin endelige rapport udtrykkeligt anførte, at »klagepunktet vedrørende [sagsøgerens] direkte deltagelse [var] blevet meddelt denne i [beslutning 2004/337]«.

- 168 Endelig skal det, ud over ovenstående betragtninger, bemærkes, at Kommissionen allerede fra den første klagepunktsmeddelelse havde fremført de faktiske elementer, som V.'s og B.'s deltagelse i kartelmøderne udgjorde, for at fastslå, at der forelå en overtrædelse, som Copigraph og sagsøgeren i sin egenskab af Copigraphs moderselskab kunne kritiseres for. Kommissionen holdt med andre ord sagsøgeren ansvarlig for disse faktiske elementer fra den første klagepunktsmeddelelse, uanset at sagsøgeren kun blev anført i sin egenskab af moderselskab for Copigraph.
- 169 På baggrund af ovenstående betragtninger i præmis 163-168 ovenfor skal det lægges til grund, at ingen af de faktiske elementer, som sagsøgerens tilregnelse af ansvaret for overtrædelsen i sin egenskab af direkte gerningsmand bygger på i den anden klagepunktsmeddelelse, i 2009 udgjorde et nyt element og endnu mindre et nyt element, som sagsøgeren var blevet frataget muligheden for at forsvare sig mod i den tid, der var forløbet fra overtrædelsens ophør og til den anden klagepunktsmeddelelse.
- 170 Denne konklusion drages ikke i tvivl af sagsøgerens argument, hvorefter selskabet i replikken med henblik på at fastslå, at dets ret til forsvar havde lidt skade på grund af den tid, der var forløbet, fremlagde en liste over oplysninger og dokumenter, for hvilke selskabet har gjort gældende, at det ikke ville have undladt at anmode de to ansatte herom eller at eftersøge dem i arkiverne, hvis selskabet i rette tid var blevet draget til ansvar i sin egenskab af direkte gerningsmand.
- 171 Dette argument bygger nemlig, således som det i øvrigt fremgår af det af sagsøgeren fremlagte dokument, på det synspunkt, at Kommissionen foreholdt sagsøgeren en »særskilt« personlig overtrædelse i forhold til den, som selskabet blev kritiseret for i sin egenskab af moderselskab for Copigraph, hvilken særskilte personlige overtrædelse havde bestået i en faktisk konkret anden involvering end Copigraphs i overtrædelsen, og for hvilken sagsøgeren dermed havde behov for at indsamle specifikke elementer til sit forsvar.
- 172 Det skal imidlertid i denne sag anføres, at dette synspunkt, som sagsøgeren gentagne gange påberåbte sig i stævningen, ikke svarer til de i realiteten foreliggende faktiske omstændigheder.
- 173 Det fremgår nemlig af både den anden klagepunktsmeddelelse og den anfægtede beslutning, at Kommissionen hverken foreholdt sagsøgeren nogen særskilt overtrædelse eller en involvering i overtrædelsen, der er konkret anderledes end Copigraphs.
- 174 Den overtrædelse, som er foreholdt sagsøgeren, både i sin egenskab af moderselskab for Copigraph og i sin egenskab af direkte gerningsmand, er en og samme overtrædelse, der består i »deltagelse i en helhed af aftaler og samordnet praksis i sektoren for karbonfrit papir« (den anfægtede beslutnings artikel 1, jf. ligeledes punkt 338 in fine i den anden klagepunktsmeddelelse).
- 175 Hvad angår de faktiske elementer, hvoraf Kommissionen udledte, at sagsøgeren ligeledes var involveret i kartellet i sin egenskab af direkte gerningsmand, er der tale om de samme faktiske elementer – der længe havde været kendt – som dem, der gjorde det muligt at kendetegne Copigraphs involvering i kartellet, nemlig V.'s og B.'s, der var sagsøgerens ansatte, deltagelse i konkurrencebegrænsende møder (jf. for så vidt angår Copigraph, punkt 282-294 i den anden klagepunktsmeddelelse og 287.-298. betragtning til den anfægtede beslutning; jf. for så vidt angår sagsøgeren, punkt 376 i den anden klagepunktsmeddelelse og punkt 376 i den anfægtede beslutning samt fortegnelsen over møder, der er gentaget i bilag I og II til disse to dokumenter).
- 176 Der kan ikke rejses tvivl om denne realitet vedrørende en enkelt overtrædelse, der hviler på de samme faktiske elementer, uanset hvad sagsøgeren måtte sige, på grund af visse formuleringer, som findes i svarskriftet (punkt 46). Kommissionen bekræftede i øvrigt klart i svarskriftet (punkt 61) og i duplikken (punkt 26) overtrædelsens enhedskarakter og den dobbelte egenskab, i henhold til hvilken sagsøgeren er blevet foreholdt denne overtrædelse.
- 177 Det forhold, at det angiveligt var umuligt for sagsøgeren at kontakte vidner eller at få adgang til arkiver, selv om det kun er for at anfægte disse faktiske elementer – som denne part først har gjort gældende for sent for Retten og på en måde, som ikke er overbevisende – forekommer dermed i vidt omfang at være uden relevans.

- 178 Hvad angår den påstand, at vidneudsagn fra V. og B. kunne have gjort det muligt at fastslå, at sagsøgeren ikke var direkte involveret i overtrædelsen, skal det anføres, at denne påstand ikke er troværdig.
- 179 Henset til det forhold, som ikke for alvor er anfægtet, at disse to personer var sagsøgerens ansatte, og at i hvert fald hvad angår V. blev hans egenskab af sagsøgerens repræsentant identificeret under kartellets stiftende møde den 23. januar 1992 (jf. tredje sætning i 376. betragtning til den anfægtede beslutning), hviler sagsøgerens påstand sluttelig på den hypotese – som er urealistisk, henset til den økonomiske enhed mellem sagsøgeren og Copigraph – at sagsøgerens ansatte under kartelmøderne både kunne være involveret i kartellet i Copigraphs navn og offentligt og på overbevisende måde distancere sig herfra i sagsøgerens navn.
- 180 Den manglende troværdighed ved den påstand, hvorefter et vidneudsagn fra sagsøgerens tidligere ansatte havde været nyttigt for forsvaret, støttes også af sagsøgerens adfærd. Det er nemlig væsentligt at anføre, at sagsøgeren, selv om selskabet fra den 20. december 2001 vidste, at Kommissionen anså det for direkte involveret i overtrædelsen, og selv om det meget let kunne have optaget B.'s vidneudsagn, idet han fortsat var ansat hos sagsøgeren, ikke gjorde det.
- 181 Sagsøgerens uvirksomhed og det forhold, at denne persons vidneudsagn mærkeligt nok kun forekommer ikke at kunne indhentes efter, at han havde forladt koncernen, selv om sagsøgeren havde mange år til at optage det, støtter det forhold, at dette vidneudsagn ikke ville have nogen nytte for selskabets forsvær.
- 182 Endelig skal det under alle omstændigheder anføres, at sagsøgeren ikke har fremlagt noget bevis for, at det i 2009 konkret var umuligt at indhente oplysninger fra selskabets tidligere ansatte (jf. vedrørende tilsvarende vurderinger dommen i sagen Technische Unie mod Kommissionen, nævnt i præmis 128 ovenfor, præmis 64). Sagsøgeren har navnlig ikke fremlagt noget bevis for, at selskabet har udvist nogen omhu med det formål at tage kontakt med dets tidligere ansatte og at anmode om deres vidneudsagn. Herudover påberåbte sagsøgeren sig under retsmødet vagt og under alle omstændigheder for sent i henhold til kravene i procesreglementets artikel 48, at for så vidt angår B. var han afgået ved døden som følge af sygdom. Det følger heraf, at den påstand, hvorefter sagsøgeren ikke længere i 2009 havde adgang til sine tidligere ansatte, ganske enkelt ikke er bevist.
- 183 Hvad angår henvisningen til sagsøgerens arkiver skal det anføres, at hvis et moderselskab, uafhængigt af det forhold, at sagsøgeren havde kunnet træffe sine forholdsregler i 2001, skal bevare de elementer, som giver det mulighed for at forsvare sig mod en tilregnelser i sin egenskab af moderselskab, der udgør en økonomisk enhed med datterselskabet (jf. præmis 152 ovenfor), gælder det så meget desto mere hvad angår selskabets egen adfærd og dets egne arkiver. Sagsøgerens argument, hvorefter det var for sent at eftersøge selskabets egne arkiver, skal forkastes.
- 184 På baggrund af de betragtninger, der er redegjort for i præmis 156-183 ovenfor, skal sagsøgerens synspunkt, hvorefter selskabet på grund af den tid, der forløb mellem overtrædelsens ophør og den anden klagepunktsmeddelelse, blev frataget muligheden for at forsvare sig i den anden administrative procedure i sin egenskab af direkte gerningsmand til overtrædelsen, forkastes. Under de særlige omstændigheder i denne sag og henset navnlig til sagsøgerens konkrete kendskab i 2001 til Kommissionens klagepunkter mod selskabet, manglen på helt nye klagepunkter i 2009 i forhold til dem, der var formuleret i 2001, identiteten og den manglende eller for sene og ikke overbevisende anfægtelse af de faktiske elementer, som sagsøgerens involvering i sin egenskab af direkte gerningsmand bygger på, sagsøgerens uvirksomhed gennem mange år og derefter de manglende beviser for, at sagsøgeren udviste nogen omhu med henblik på at tage kontakt med selskabets tidligere ansatte i 2009 og endelig det forhold, at sagsøgeren ikke med rette kan påstå, at selskabet ikke længere har adgang til sine egne arkiver, er Retten af den opfattelse, at der ikke er ført bevis for en tilsidesættelse af sagsøgerens ret til forsvær på grund af den forløbne tid for så vidt angår sagsøgerens ansvar i sin egenskab af direkte gerningsmand.

- 185 På baggrund af alle ovenstående betragtninger, hvoraf det fremgår, at Kommissionen ikke tilsidesatte den rimelige frist, og at der, uanset procedures varighed i denne sag, ikke er ført bevis for en tilsidesættelse af sagsøgerens ret til forsvar på grund af den tid, der forløb mellem overtrædelsens ophør og den anden klagepunktsmeddelelse, skal dette anbringende forkastes.

Det andet anbringende vedrørende tilsidesættelse af forældelsesreglerne

- 186 Sagsøgeren har gjort gældende, at det fremgår af forældelsesreglerne, at Kommissionens sanktionsbeføjelse var forældet for de forhold, hvortil Copigraph er direkte gerningsmand, for de forhold, hvortil sagsøgeren er indirekte gerningsmand i sin egenskab af moderselskab for Copigraph, og endelig for de forhold, hvortil sagsøgeren er direkte gerningsmand. For så vidt angår Copigraph skete den sidste handling, som afbryder forældelsen, med den første klagepunktsmeddelelse, idet Copigraph ikke anlagde sag til prøvelse af beslutning 2004/337. For så vidt angår sagsøgeren i sin egenskab af moderselskab er der ligeledes indtrådt forældelse, eftersom sagsøgerens ansvar i sin egenskab af moderselskab er accessorisk i forhold til Copigraphs ansvar. For så vidt angår sagsøgeren i sin egenskab af direkte gerningsmand var der ingen indledende handling, som afbrød forældelsen, som dermed er indtrådt. Kommissionen så dermed bort fra Rettens dom af 31. marts 2009, ArcelorMittal Luxembourg m.fl. mod Kommissionen (sag T-405/06, Sml. II, s. 771, præmis 143-145).
- 187 Kommissionen har bestridt den »kunstige sondring«, som sagsøgeren har foretaget mellem en overtrædelse, som Copigraph er blevet kritiseret for, og en anden overtrædelse, som sagsøgeren er blevet kritiseret for i sin egenskab af moderselskab. Sagsøgeren, som var moderselskab for Copigraph, og Copigraph udgjorde nemlig en og samme virksomhed, og hver af dem blev anset for at have begået den samme overtrædelse.
- 188 Forældelsen er af objektiv art og skal bedømmes i forhold til sagsøgeren, som er den eneste modtager af den anfægtede beslutning. Spørgsmålet om den påståede forældelse i forhold til Copigraph er dermed uden relevans. Ud over at henvisningen til dommen i sagen ArcelorMittal Luxembourg m.fl. mod Kommissionen, nævnt i præmis 186 ovenfor, er forkert, er den omstændighed, at Copigraph ikke anlagde sag til prøvelse af beslutning 2004/337, uden relevans.
- 189 For så vidt angår den påståede forældelse til fordel for sagsøgeren i sin egenskab af moderselskab hviler sagsøgerens ræsonnement på det forkerte postulat, at moderselskabets ansvar er »accessorisk« i forhold til datterselskabets.
- 190 For så vidt angår den påståede forældelse til fordel for sagsøgeren i sin egenskab af direkte gerningsmand har Kommissionen anfægtet argumentet, hvorefter der ikke er foretaget nogen handling, som afbryder forældelsen, idet den første klagepunktsmeddelelse kun omhandlede sagsøgerens ansvar i sin egenskab af moderselskab. De handlinger, som afbryder forældelsen, herunder den første klagepunktsmeddelelse, vedrørte alle de virksomheder, der havde deltaget i overtrædelsen, og dermed også sagsøgeren. Selv om det med henblik på dette ræsonnement antages, at det ikke er den samme virksomhed, der blev draget til ansvar, kan det ikke bestrides, at sagsøgeren deltog i overtrædelsen i den i retspraksis omhandlede forstand.
- 191 Sagsøgeren har med dette anbringende i det væsentlige gjort gældende, at Kommissionens sanktionsbeføjelse i forhold til sagsøgeren i sin egenskab af moderselskab for Copigraph var forældet, eftersom selskabets ansvar i denne egenskab var accessorisk i forhold til datterselskabets ansvar, og at der var indtrådt forældelse i forhold til sidstnævnte. Sagsøgeren har i øvrigt gjort gældende, at der ligeledes er indtrådt forældelse i forhold til selskabet i sin egenskab af direkte gerningsmand, da Kommissionen ikke inden for fristen for at afbryde forældelsen foretog nogen handling, der kunne afbryde den, i forhold til sagsøgeren i sin egenskab af moderselskab.
- 192 Det skal indledningsvis anføres, at sagsøgerens argumentation, som bygger på, at selskabets ansvar er accessorisk i forhold til Copigraphs ansvar, og på det forhold, at der er indtrådt forældelse til fordel for Copigraph, skal forkastes som irrelevant.

- 193 Det skal nemlig bemærkes, at i tilfælde af en økonomisk enhed mellem et moderselskab og datterselskabet – som i denne sag – anses moderselskabet sammen med datterselskabet for gerningsmand til overtrædelsen. Moderselskabet anses for selv at have begået overtrædelsen (jf. den i præmis 38-41 og præmis 52 ovenfor nævnte retspraksis og navnlig dommen i sagen Metsä-Serla m.fl. mod Kommissionen, nævnt i præmis 40 ovenfor, præmis 34).
- 194 Dernæst er den eventuelle omstændighed, at datterselskabet ikke længere kan straffes for den fastslåede overtrædelse, uanset som dette skyldes datterselskabets forsvinden eller endog – således som sagsøgeren har påstået i denne sag – på grund af, at der er indtrådt forældelse til fordel for dette selskab, uden betydning for spørgsmålet, om moderselskabet, som i sig selv er anset for gerningsmand til overtrædelsen på grund af den økonomiske enhed med datterselskabet, kan være det. Moderselskabet er ganske vist ikke ansvarligt, hvis det er godtgjort, at der ikke var nogen overtrædelse, men dette ansvar kan ikke forsvinde på grund af, at straffen er forældet i forhold til datterselskabet. Den forældelse, der er fastsat i artikel 25 i forordning nr. 1/2003, har nemlig ikke den virkning at slette eksistensen af en overtrædelse, men udelukkende, at de, som drager fordel heraf, slipper for straf.
- 195 Det følger af ovenstående indledende betragtninger, at det i modsætning til det af sagsøgeren påståede på ingen måde er relevant at overveje, om der er indtrådt forældelse i forhold til Copigraph.
- 196 Det eneste relevante spørgsmål er, om der er indtrådt forældelse i forhold til sagsøgeren, som i øvrigt er den eneste modtager af den anfægtede beslutning.
- 197 Det skal i denne henseende bemærkes, at i henhold til artikel 25, stk. 3, i forordning nr. 1/2003 afbrydes forældelsesfristen for påleggelse af bøder eller tvangsbøder, hver gang Kommissionen tager skridt til at undersøge eller forfølge overtrædelsen, og denne afbrydelse sker med virkning fra den dag, hvor det pågældende skridt meddeles »mindst én af de virksomheder eller virksomhedssammenslutninger, der har medvirket ved overtrædelsen«.
- 198 Formålet med artikel 25, stk. 3, i forordning nr. 1/2003 er dermed, at grænserne for de af Kommissionens handlinger, som medfører, at forældelsen afbrydes, defineres.
- 199 Denne bestemmelse begrænser udtrykkeligt disse grænser til skridt til at undersøge eller forfølge overtrædelsen, som meddeles (mindst) en virksomhed, der har medvirket ved overtrædelsen, hvilket i sidste ende vil sige en virksomhed, der er identificeret som sådan i den beslutning, som pålægger sanktion for overtrædelsen.
- 200 Det var derfor, at Retten i dommen i sagen ArcelorMittal Luxembourg m.fl. mod Kommissionen, nævnt i præmis 186 ovenfor (præmis 143), udtalte, at »[b]egrebet »[virksomhed], der har deltaget i overtrædelsen«, i [den i artikel 25, stk. 3, i forordning nr. 1/2003 omhandlede] forstand må forstås som enhver virksomhed, der er identificeret som sådan i en beslutning, hvorved Kommissionen pålægger en bøde for overtrædelsen«.
- 201 Hvad angår artikel 25, stk. 4, i forordning nr. 1/2003 bestemmer den, at afbrydelsen af forældelsesfristen har virkning over for »alle« virksomheder og virksomhedssammenslutninger, der har medvirket ved overtrædelsen.
- 202 Formålet med artikel 25, stk. 4, i forordning nr. 1/2003 er dermed at definere kredsen af virksomheder, i forhold til hvilke der sker en afbrydelse af forældelsen.
- 203 Ordet »alle«, der er anvendt i denne bestemmelse, tilsigter at understrege det vigtige, nemlig den pågældende virksomheds objektive deltagelse i overtrædelsen, hvilket dermed er uafhængigt af den egenskab, hvormed virksomheden har deltaget i overtrædelsen, eller om Kommissionen havde kendskab til denne virksomhed forud for klagepunktsmeddelelsen, eller om den var modtager af en retsakt, som afbrød forældelsen forud for klagepunktsmeddelelsen, eller endog om den tidligere havde fået Kommissionens første beslutning om at straffe virksomheden annulleret.

- 204 Det var derfor, at Retten i dommen i sagen ArcelorMittal Luxembourg m.fl. mod Kommissionen, nævnt i præmis 186 ovenfor (præmis 145), præciserede, at for så vidt angår virksomheder, i forhold til hvilke forældelsesfristen er blevet afbrudt, må udtrykket »der har medvirket ved overtrædelsen« forstås således, at det forudsætter en objektiv omstændighed, nemlig deltagelsen i overtrædelsen, hvilket adskiller sig fra subjektive og uvisse omstændigheder, såsom at en virksomhed under den administrative procedure angives at have deltaget i en overtrædelse (dommen i sagen ArcelorMittal Luxembourg m.fl. mod Kommissionen, nævnt i præmis 186 ovenfor, præmis 145).
- 205 Det følger af ovenstående betragtninger vedrørende betydningen og rækkevidden af artikel 25, stk. 3 og 4, i forordning nr. 1/2003, at når en virksomhed har deltaget i overtrædelsen, hvilket i sidste ende vil sige når denne virksomhed er blevet identificeret som sådan i den anfægtede beslutning, sker den afbrydelse af forældelsen, der følger af meddelelsen af et skridt til at undersøge eller forfølge overtrædelsen til (mindst) en virksomhed (virksomheden eller en anden), der ligeledes er identificeret som deltager i overtrædelsen, i forhold til virksomheden.
- 206 I denne sag skal det fastslås, at sagsøgeren ikke kun er identificeret i den anfægtede beslutning som deltager i overtrædelsen, men også at alle anbringenderne i denne sag, som tilsigter at rejse tvivl om denne konstaterings lovlighed, er blevet forkastet.
- 207 Det følger heraf, at sagsøgeren, uanset hvad selskabet gør gældende, faktisk er en virksomhed, der har deltaget i overtrædelsen hvad angår artikel 25, stk. 4, i forordning nr. 1/2003. Den omstændighed, som sagsøgeren har anført, at selskabet først blev holdt ansvarligt i sin egenskab af direkte gerningsmand i den anden klagepunktsmeddelelse, eller mere end fem år efter overtrædelsens ophør, er uden nogen relevans og følger af en manglende hensyntagen til mekanismen i artikel 25, stk. 3 og 4, i forordning nr. 1/2003.
- 208 Det skal i øvrigt bemærkes, at det er ubestridt, at skridt til at undersøge eller forfølge overtrædelsen blev meddelt »mindst én af de virksomheder [...], der har medvirket ved overtrædelsen«, uanset om der er tale om de undersøgelsesskridt, som Kommissionen foretog i 1997 og i 1999 (jf. præmis 2 og 5 ovenfor), den første klagepunktsmeddelelse af 26. juli 2000 eller endog den anden klagepunktsmeddelelse af 15. september 2009.
- 209 Det følger heraf, at forældelsen, uanset det af sagsøgeren påståede, blev afbrudt i forhold til sagsøgeren ved disse forskellige retsakter. Sagsøgerens argument, hvorefter Retten i dommen i sagen ArcelorMittal Luxembourg m.fl. mod Kommissionen (nævnt i præmis 186 ovenfor) udtalte, at undersøgelsesakter vedrørende tredjemand ikke afbrød forældelsen i forhold til virksomheder, hvis identitet Kommissionen kendte, og hvis deltagelse i overtrædelsen Kommissionen ikke kunne se bort fra på grundlag af de beviser, den var i besiddelse af, følger af en manglende hensyntagen til både mekanismen i artikel 25, stk. 3 og 4, i forordning nr. 1/2003 og den pågældende doms ordlyd (jr. præmis 204 ovenfor).
- 210 Hvad angår påstanden, hvorefter Kommissionen på grund af annullationen af beslutning 2004/337 ikke kunne støtte sig til denne beslutning for at godtgøre, at sagsøgeren var blevet identificeret som deltager i overtrædelsen »i en beslutning, hvorved Kommissionen pålægger en sanktion for overtrædelsen«, skal det anføres, at denne påstand – atter – ser bort fra forældelsesmekanismen. Det forholder sig således, at sagsøgeren er identificeret som deltager i overtrædelsen i den anfægtede beslutning, hvilket medfører, at de skridt til undersøgelse og forfølgelse, der er anført i præmis 208 ovenfor, afbrød forældelsens virkning i forhold til sagsøgeren.
- 211 Hvad endelig angår det forslag, at Retten og Domstolen angiveligt skulle have foretaget en »udvikling i retning mod en effektiv anvendelse af forældelsesreglerne«, da de udtalte, at suspensionen af forældelsen på grund af anlæggelsen af en sag ikke finder anvendelse erga omnes, men kun i forhold til sagsøgerne (dommen i sagen ArcelorMittal Luxembourg m.fl. mod Kommissionen, nævnt i præmis 186 ovenfor, præmis 158, og i sagen ArcelorMittal Luxembourg mod Kommissionen og Kommissionen mod ArcelorMittal Luxembourg m.fl., nævnt i præmis 41 ovenfor, præmis 141-149), skal det anføres,

at den af Unionens retsinstanser anvendte løsning i disse sager kun vedrører hypotetiske tilfælde af suspension af forældelsen (artikel 25, stk. 6, i forordning nr. 1/2003). Løsningen indebærer på ingen måde, at afbrydelsen af forældelsen (samme forordnings artikel 25, stk. 3 og 4) ikke gælder for alle de parter, der har deltaget i overtrædelsen. I øvrigt sondrede Retten i dommen i sagen ArcelorMittal Luxembourg m.fl. mod Kommissionen, nævnt i præmis 186 ovenfor, mellem ordningen med afbrydelse af forældelsen, hvis virkning erga omnes er »udtrykkeligt [...] fastsat« i artikel 25, stk. 4, i forordning nr. 1/2003, og ordningen med suspension af forældelsen, hvilket spørgsmål »ikke [er] afgjort« (dommens præmis 153, første punktum).

- 212 Det skal som konklusion anføres, at forældelsen, som begyndte at løbe i september 1995, blev afbrudt i forhold til sagsøgeren ved forskellige retsakter, der er anført i præmis 208 ovenfor, navnlig ved den første klagepunktsmeddelelse (af 26.7.2000).
- 213 Da forældelsesfristen følgerig igen begyndte at løbe fra den første klagepunktsmeddelelse, blev den i henhold til artikel 25, stk. 6, i forordning nr. 1/2003 suspenderet fra den 11. april 2002 (datoen for sagsøgerens sagsanlæg i sag T-109/02 for Retten) til den 3. september 2009 (datoen for PAK-dommen, nævnt i præmis 13 ovenfor), derefter løb den igen indtil afbrydelsen ved den anden klagepunktsmeddelelse af 15. september 2009. Forældelsesfristen løb dermed mellem den 26. juli 2000 og den 15. september 2009 – med fradrag for den suspenderede periode – og havde en varighed af et år og ni måneder.
- 214 Efter den anden klagepunktsmeddelelse (den 15.9.2009) begyndte forældelsesfristen atter at løbe, indtil Kommissionen den 23. juni 2010 eller ni måneder senere traf den anfægtede beslutning.
- 215 Det fremgår af disse forhold, at den anfægtede beslutning blev vedtaget inden for forældelsesfristen på fem år i artikel 25, stk. 1, litra b), i forordning nr. 1/2003.
- 216 Hvad angår fristen på ti år i samme forordningens artikel 25, stk. 5, andet punktum, er den ligeledes blevet overholdt, eftersom perioden mellem overtrædelsens ophør (september 1995) og den anfægtede beslutning (juni 2010) med fradrag for perioden med suspension under den retlige procedure (den 11.4.2002-3.9.2009) er på syv år og fire måneder.
- 217 På baggrund af ovenstående betragtninger, hvoraf det fremgår, at der ikke er indtrådt forældelse i forhold til sagsøgeren, skal dette anbringende forkastes.

Det femte anbringende vedrørende tilsidesættelse af retningslinjerne, princippet om straffens personlighed, proportionalitetsprincippet og begrundelsespligten

Det første led vedrørende afslaget på at nedsætte bøden på grund af den faktiske og retlige sammenhæng i denne procedure

- 218 Sagsøgeren har anført, at de tre følgende elementer vedrørende for det første det forhold, at selskabet ikke kunne udøve sin ret til forsvar, for det andet det forhold, at Copigraph kun tilhørte sagsøgeren i kort tid, eftersom denne trak sig tilbage fra markedet, og for det tredje det forhold, at Copigraph var en »lille spiller«, som kun kunne kritiseres for en passiv deltagelse i kartellet og under tvang, burde have begrundet en betydelig nedsættelse af bøden. Der burde så meget desto mere have været foretaget en nedsættelse af bøden, hvis den bøde, som sagsøgeren blev pålagt, sammenlignes med den bøde, som AWA, der var markedsleder og kartellets leder, blev pålagt.
- 219 Kommissionen har svaret, at de tre ovennævnte elementer allerede er blevet forkastet, er uden betydning eller er blevet taget i betragtning. Hvad angår sagsøgerens sammenligning med AWA er den, henset til de kriterier, som Kommissionen tager hensyn til, »reducerende og fejlagtig«.

- 220 Det bemærkes indledningsvis, at der ifølge fast retspraksis tilkommer Kommissionen et skøn ved fastsættelsen af den enkelte bøde (Rettens dom af 6.4.1995, sag T-150/89, Martinelli mod Kommissionen, Sml. II, s. 1165, præmis 59, og af 14.5.1998, sag T-352/94, Mo och Domsjö mod Kommissionen, Sml. II, s. 1989, præmis 268). Dens vurdering skal imidlertid udøves under overholdelse af EU-retten, som ikke alene udgøres af traktatens bestemmelser, men også omfatter almindelige retsprincipper (Rettens dom af 9.7.2009, sag T-450/05, Peugeot og Peugeot Nederland mod Kommissionen, Sml. II, s. 2533, præmis 273). Det bemærkes ligeledes, at denne vurdering er underlagt kontrol fra Unionens retsinstanser, som skal udøve den legalitetskontrol, som er tilladt dem, og den fulde prøvelsesret, som de er anerkendt i artikel 31 i forordning nr. 1/2003, på grundlag af – med undtagelse af eventuelle almene hensyn – sagsøgerens anbringender og de beviser, som denne har fremlagt til støtte for disse anbringender (jf., i denne retning, Domstolens domme af 8.12.2011, sag C-386/10 P, Chalkor mod Kommissionen, Sml. I, s. 13085, præmis 62-64, og sag C-389/10 P, KME Germany m.fl. mod Kommissionen, Sml. I, s. 12789, præmis 129-131).
- 221 I overensstemmelse med fast retspraksis skal der ved fastsættelsen af en overtrædelses grovhed tages hensyn til mange elementer, herunder sagens særlige omstændigheder, dens sammenhæng og bødernes afskrækkende virkning (Domstolens dom i sagen Dansk Rørindustri m.fl. mod Kommissionen, nævnt i præmis 33 ovenfor, præmis 241, og dom af 10.5.2007, sag C-328/05 P, SGL Carbon mod Kommissionen, Sml. I, s. 3921, præmis 43).
- 222 I denne sag fremgår det af den anfægtede beslutning, at Kommissionen fastsatte den bøde, sagsøgeren blev pålagt, i overensstemmelse med den almindelige metode, som den har underlagt sig selv i sine retningslinjer, som i punkt 1, første afsnit, bestemmer, at »[g]rundbeløbet fastsættes på grundlag af overtrædelsens grovhed og dens varighed, der er de eneste kriterier, der er anført i artikel 15, stk. 2, i forordning nr. 17«.
- 223 For så vidt angår argumentet, hvorefter bøden burde være nedsat under hensyn til, at sagsøgeren ikke kunne forsvare sig på grund af den tid, der var forløbet mellem overtrædelsens ophør og den anden klagepunktsmeddelelse, skal det under hensyn til konstateringerne i forbindelse med det fjerde annullationsanbringende forkastes som ugrundet.
- 224 For så vidt angår sagsøgerens argument, hvorefter bøden burde være nedsat under hensyn til det forhold, at Copigraph kun i kort tid tilhørte sagsøgeren, som trak sig tilbage fra markedet, skal det ligeledes forkastes, eftersom det ikke er bestridt, at sagsøgeren var moderselskab for Copigraph under hele overtrædelsens varighed. Den omstændighed, at sagsøgeren overdrog Copigraph og trak sig tilbage fra markedet efter overtrædelsens ophør, kan ikke begrunde en nedsættelse af bøden.
- 225 For så vidt angår argumentet, hvorefter Copigraph er en »lille spiller« på markedet, skal det anføres, at Kommissionen tog hensyn hertil ved beregningen af bøden. En sådan omstændighed afspejler sig nemlig i Copigraphs omsætning, som blev taget i betragtning ved fastsættelsen af bødens grundbeløb i medfør af grovheden (jf. 434.-437. betragtning til den anfægtede beslutning).
- 226 Hvad angår det forhold, at Kommissionen kun kritiserede Copigraph for en passiv og deltagelse i kartellet under tvang, skal det anføres, at Kommissionen derimod var af den opfattelse, at Copigraph og sagsøgeren ligesom alle de andre medlemmer af kartellet var aktive medlemmer (455. betragtning til den anfægtede beslutning), og at det påhviler de pågældende virksomheder, hvis deltagelse skete under tvang, at give Kommissionen meddelelse om den ulovlige adfærd og truslerne fra deres konkurrenter for at sætte en stopper herfor (456. betragtning til den anfægtede beslutning).
- 227 Hvad endelig angår den omstændighed, at den bøde, som sagsøgeren blev pålagt, er på et niveau, som med hensyn til den procentmæssige omsætning på markedet er sammenligneligt med den bøde, der blev pålagt lederen af kartellet, AWA, er det tilstrækkeligt at anføre, at der er tale om en helt tilfældig omstændighed.

228 Både den bøde, som sagsøgeren blev pålagt (21,26 mio. EUR eller 35,43% af sagsøgerens omsætning på det pågældende marked), og den bøde, som AWA blev pålagt (141,75 mio. EUR eller 37,26% af AWA's omsætning på det pågældende marked), er blot resultatet af Kommissionens anvendelse i de to virksomheders konkrete tilfælde af metoden i retningslinjerne i henhold til princippet om straffens personalitet (jf. hvad angår sagsøgeren, 414.-479. betragtning til den anfægtede beslutning, nærmere bestemt 436., 442., 443., 450.-453., 461., 468., 473. og 479. betragtning, jf. hvad angår AWA, 369.-461. betragtning til beslutning 2004/337, nærmere bestemt 409., 412., 415.-417., 424., 432., 433., 448., 452. og 461. betragtning).

229 Det følger af ovenstående betragtninger, at dette led af det femte anbringende skal forkastes.

Det andet led vedrørende afslaget på at nedsætte bøden på grund af krisen i sektoren for karbonfrit papir

230 Sagsøgeren har gjort gældende, at et kartel, der er opstået for at få mest mulig profit ud af en blomstrende sektor, ikke skal behandles med samme grad af strengthed som et kartel, der er opstået for at gøre front mod en hård nedgang i sektoren. Kommissionens praksis indeholder eksempler herpå, og der er blevet erindret om dette behov på nationalt og internationalt niveau.

231 I denne sag blev markedsnedgangen påberåbt og i øvrigt anført af Kommissionen, men den afslog uden begrundelse at tage hensyn hertil, selv om nedgangen i sektoren fortsatte.

232 Kommissionen har svaret, at den tog hensyn til den økonomiske situation i sektoren. Kommissionen har bemærket, at sammenligningen med tidligere beslutninger er uden relevans. Endvidere påvirkede krisen reelt ikke sektoren før ved overtrædelsens ophør, hvilket slet ikke udgør en formildende omstændighed og støtter den konklusion, at kartellet kun medførte en kunstig forlængelse af en situation, som var uopretteligt kompromitteret. I øvrigt har Kommissionen i henhold til retspraksis ikke pligt til at anse en sektors dårlige økonomi for en formildende omstændighed. Hvad angår den fortsatte nedgang i sektoren efter 2004/337 er den uden relevans.

233 For så vidt angår dette led af det femte anbringende skal det anføres, at sagsøgeren ikke kan udlede noget argument af den påståede krise i sektoren for karbonfrit papir til at kritisere Kommissionen for at have undladt at anerkende en formildende omstændighed ved beregningen af bøden.

234 Således som Kommissionen udtrykkeligt anførte i 460. betragtning til den anfægtede beslutning, og således som det fremgår af fast retspraksis, er Kommissionen nemlig ikke forpligtet til at anse den dårlige økonomiske situation i den pågældende sektor for en formildende omstændighed, og blot fordi Kommissionen i tidligere afgørelser har anset den økonomiske situation i sektoren for en formildende omstændighed, skal den ikke nødvendigvis fortsætte denne praksis (Rettens dom af 14.12.2006, forenede sager T-259/02 - T-264/02 og T-271/02, Raiffeisen Zentralbank Österreich m.fl. mod Kommissionen, Sml. II, s. 5169, præmis 510, dommen i sagen Prym og Prym Consumer mod Kommissionen, nævnt i præmis 45 ovenfor, præmis 208, og dom af 19.5.2010, sag T-11/05, Wieland-Werke m.fl. mod Kommissionen, ikke trykt i Samling af Afgørelser, præmis 227).

235 Som Kommissionen med rette har anført (460. betragtning til den anfægtede beslutning), opstår karteller som hovedregel, når der er problemer i en sektor. Hvis man gav sagsøgeren medhold i dennes opfattelse, måtte bøden nedsættes i næsten alle sager (jf. vedrørende lignende betragtninger dommen i sagen Reiffeisen Zentralbank Österreich m.fl. mod Kommissionen, nævnt i præmis 234 ovenfor, præmis 510, i sagen Prym og Prym Consumer mod Kommissionen, nævnt i præmis 45 ovenfor, præmis 207, og i sagen Wieland-Werke m.fl. mod Kommissionen, nævnt i præmis 234 ovenfor, præmis 227).

236 Det følger heraf, at dette led skal forkastes.

Det tredje led vedrørende tilsidesættelsen af begrundelsespligten hvad angår parametrene for beregningen af bøden

- 237 Sagsøgeren har gjort gældende, at ingen af de 65 betragtninger i den anfægtede beslutning, der vedrører de afhjælpende foranstaltninger, gør det muligt for sagsøgeren at få kendskab til, i hvilket omfang der blev taget hensyn til selskabets personlige deltagelse i overtrædelsen ved beregningen af bøden.
- 238 Kommissionen har gjort gældende, at denne kritik er uden relevans, idet den overtrædelse, som er foreholdt sagsøgeren i medfør af selskabets personlige involvering, var den samme som den, der er foreholdt sagsøgeren på grund af datterselskabets adfærd. For så vidt angår den samme overtrædelse, som den samme virksomhed er kritiseret for, skal der med henblik på bødens beregning ikke sondres mellem de to egenskaber, som sagsøgeren er blevet straffet for.
- 239 Det skal anføres, at dette led hviler på en forudsætning, som allerede er blevet forkastet (jf. præmis 173-176 ovenfor), og at sagsøgeren i sin egenskab af direkte gerningsmand er blevet kritiseret for en særskilt overtrædelse i forhold til den overtrædelse, som selskabet er blevet kritiseret for i sin egenskab af moderselskab for Copigraph.
- 240 Således som det allerede er blevet anført, er den overtrædelse, som sagsøgeren deltog i i sin egenskab af direkte gerningsmand og i sin egenskab af moderselskab for Copigraph, imidlertid den samme. Sagsøgeren er blevet holdt ansvarlig for denne overtrædelse på disse to måder.
- 241 Hvad dermed angår den samme overtrædelse, som den samme virksomhed er blevet kritiseret for, skal Kommissionen ikke ved beregningen af bøden sondre mellem disse to egenskaber, i medfør af hvilke sagsøgeren er blevet holdt ansvarlig.
- 242 Det skal tilføjes, at generaladvokat Bot i sit forslag til afgørelse af 2. april 2009 til PAK-dommen, nævnt i præmis 13 ovenfor (Sml. I, s. 7191, på s. 7196, punkt 103), anførte, at det forhold, at sagsøgeren blev anset for ansvarlig for overtrædelsen i beslutning 2004/337, ligeledes i sin egenskab af direkte gerningsmand, ingen indflydelse havde på bøden, eftersom beløbet blev fastsat på grundlag af omsætningen på markedet for karbonfrit papir, som fuldt ud blev indtjent af datterselskabet Copigraph. Det samme gør sig gældende i den anfægtede beslutning.
- 243 Det følger af ovenstående betragtninger, at der ved beregningen af bøden ikke skal sondres mellem de egenskaber, i medfør af hvilke sagsøgeren er blevet holdt ansvarlig for overtrædelsen.
- 244 Dette led, som vedrører en tilsidesættelse af begrundelsespligten, skal dermed forkastes.
- 245 Da ingen af leddene i dette anbringende er begrundede, skal anbringendet forkastes.

Det sjette anbringende vedrørende tilsidesættelsen af samarbejdsmeddelelsen, proportionalitetsprincippet og ligebehandlingsprincippet

- 246 Sagsøgeren er af den opfattelse, at den supplerende bødenedsættelse på 5%, som blev tildelt ved den anfægtede beslutning, ud over den bødenedsættelse på 20%, som allerede var tildelt ved beslutning 2004/337, i vidt omfang er utilstrækkelig.
- 247 Sagsøgeren anmodede i sit svar på den anden klagepunktsmeddelelse om en supplerende bødenedsættelse i henhold til samarbejdsmeddelelsens punkt D, stk. 2. Sagsøgeren havde nemlig, henset til, at selskabet ikke kunne forsvare sig i denne henseende, besluttet at give afkald på at bestride Copigraphs deltagelse i kartellet i den overtrædelsesperiode, som Kommissionen havde fastsat, eller fra januar 1992 til september 1995. Sagsøgeren anerkendte derved Copigraphs deltagelse i overtrædelsen i en yderligere periode på 25 måneder, hvor Copigraph udelukkende havde anerkendt

sin deltagelse i en periode på 21 måneder. Sagsøgeren har imidlertid bemærket, at Kommissionen på grund af denne manglende bestridelse af en sådan endnu længere periode tildelte sagsøgeren en bødenedsættelse, der var 75% mindre end den allerede tildelte bødenedsættelse.

- 248 Sagsøgeren har endvidere kritiseret Kommissionens begrundelse for at begrænse den yderligere nedsættelse til 5%, hvorefter den manglende bestridelse ikke forhindrede sagsøgeren i at fremsætte alle mulige argumenter, som anfægtede Kommissionens kompetence, hvilket ikke lettede denne institutions opgave. Sagsøgeren har anført, at selskabet blot på lovlig vis støttede sig på sin ret til forsvar og forældelsesreglerne. Kommissionens fejl i forhold til sagsøgeren fratog selskabet muligheden for at forsvare sig og at samarbejde på anden måde end at undlade at bestride de faktiske omstændigheder, idet sagsøgeren ikke kunne kontakte vidnerne eller få adgang til arkiverne. Denne situation medførte en forskelsbehandling af sagsøgeren i forhold til de andre virksomheder.
- 249 Kommissionen har svaret, at sagsøgerens talargumenter ikke giver mening. Nedsættelsen blev hovedsageligt tildelt i medfør af samarbejdet forud for fremsendelsen af klagepunktsmeddelelsen. Nedsættelsen i medfør af samarbejdet står ikke i forhold til overtrædelsens varighed, uanset om denne er anerkendt eller omtvistet. Det, der belønnes med en bødenedsættelse, er det forhold, at Kommissionens arbejde lettes.
- 250 Sagsøgerens manglende bestridelse skete efter den anden klagepunktsmeddelelse, selv om Rettens forkastelse i Bolloré-dommen, nævnt i præmis 10 ovenfor, af parternes anbringender vedrørende overtrædelsens varighed i praksis bekræftede Kommissionens vurdering i denne henseende. Sagsøgeren havde derfor reelt ikke andet valg end at undlade at bestride overtrædelsens varighed. Herudover viser sagsøgerens angivelse af, at selskabet gav afkald på at anfægte overtrædelsen, fordi det ikke var i stand til at sikre sit forsvar, at det ikke var for at samarbejde med Kommissionen, at selskabet havde denne indstilling efter den anden klagepunktsmeddelelse.
- 251 Det er intet chokerende i, at Kommissionen tog hensyn til det forhold, at sagsøgeren gjorde flere argumenter gældende, hvilket ikke lettede Kommissionens opgave.
- 252 Endelig drog sagsøgeren fordel af det tidligere datterselskabs samarbejde forud for klagepunktsmeddelelsen, hvilket kom sagsøgeren til gavn på trods af Kommissionens praksis om ikke at lade et tidligere moderselskab drage fordel af det tidligere datterselskabs samarbejde. Hvis Retten måtte finde, at sagsøgeren ikke burde have draget fordel af den supplerende nedsættelse på 5%, har Kommissionen intet imod, at sagsøgerens bøde forhøjes.
- 253 Det skal bemærkes, at i henhold til retspraksis beror begrundelsen for en bødenedsættelse i tilfælde af samarbejde fra virksomheders side, som har deltaget i overtrædelser af Unionens konkurrenceret, på den betragtning, at et sådant samarbejde gør Kommissionens arbejde lettere (Rettens dom i sagen BPB de Eendracht mod Kommissionen, nævnt i præmis 85 ovenfor, præmis 325, samt domme af 14.5.1998, sag T-338/94, Finnboard mod Kommissionen, Sml. II, s. 1617, præmis 363, og sag T-347/94, Mayr-Melnhof mod Kommission, Sml. II, s. 1751, præmis 330).
- 254 En bødenedsættelse på grundlag af samarbejdsmeddelelsen er kun berettiget, såfremt de fremlagte oplysninger og den pågældende virksomheds adfærd i almindelighed i denne forbindelse kan betragtes som udtryk for et virkeligt samarbejde fra dennes side. Som det fremgår af selve begrebet samarbejde, således som dette er fremhævet i samarbejdsmeddelelsens tekst, og navnlig denne meddelelses indledning og punkt D, stk. 1, er det således kun, såfremt den berørte virksomheds adfærd viser en sådan samarbejdsindstilling, at der kan gives en nedsættelse på grundlag af den nævnte meddelelse (dommen i sagen Dansk Rørindustri m.fl. mod Kommissionen, nævnt i præmis 33 ovenfor, præmis 395 og 396, og i sagen Degussa mod Kommissionen, nævnt i præmis 78 ovenfor, præmis 383).
- 255 Det skal i denne sag bemærkes, at bødenedsættelsen på 20%, der blev tildelt i medfør af samarbejdsmeddelelsens punkt D, stk. 2, første led, er begrundet i, at Copigraph inden den første klagepunktsmeddelelse sendte Kommissionens dokumenter og oplysninger om perioden fra september

1993 og maj 1995, som bidrog til at bekræfte, at der forelå en overtrædelse i denne periode (jf. 70., 446., 449. og 452. betragtning til beslutning 2004/337 og 463.-466. betragtning til den anfægtede beslutning).

- 256 Den yderligere bødenedsættelse på 5%, der blev tildelt i den anfægtede beslutning, bygger på den omstændighed, at sagsøgeren i sit svar på den anden klagepunktsmeddelelse (punkt 118 i dette svar) ikke længere bestred de faktiske omstændigheder for den periode, der gik fra og med januar 1992 til september 1993 (471. betragtning i den anfægtede beslutning).
- 257 For så vidt angår argumentet, hvorefter Kommissionen tildelte sagsøgeren en yderligere bødenedsættelse (5%), som var 75% mindre end den nedsættelse på 20%, som blev tildelt med beslutning 2004/337, idet sagsøgeren ikke bestred de faktiske omstændigheder for en længere periode (25 måneder ifølge sagsøgeren) end den overtrædelsesperiode, som Copigraph ikke havde bestridt (21 måneder ifølge sagsøgeren), skal det forkastes, og dette sker uafhængigt af det forhold, at sagsøgerens manglende bestridelse kun vedrørte en periode på 20 måneder og ikke 25 måneder.
- 258 Det skal nemlig anføres, at bødenedsættelsen i medfør af samarbejdsmeddelelsen ikke fastsættes i forhold til overtrædelsens varighed, uanset om denne er anerkendt eller omtvistet, men i henhold til, om samarbejdet konkret lettede Kommissionens arbejde. En manglende bestridelse, der sker på et tidspunkt, hvor Kommissionen allerede har tilstrækkelige elementer til at fastslå de pågældende faktiske omstændigheder, letter ikke Kommissionens opgave (jf. i denne retning dommen i sagen Erste Group Bank m.fl. mod Kommissionen, nævnt i præmis 148 ovenfor, præmis 288-290).
- 259 Det skal i denne henseende understreges, at den oprindelige nedsættelse af bøden med 20% blev tildelt for Copigraphs samarbejde med Kommissionen, som pågik inden den første klagepunktsmeddelelse. Således som Kommissionen har anført, letter et aktivt samarbejde, som i Copigraphs tilfælde bestod i at give oplysninger ud over den blotte besvarelse af begæringerne om oplysninger, denne institutions arbejde mere end den blotte undladelse af at bestride faktiske omstændigheder, efter klagepunktsmeddelelsen.
- 260 Herudover skete sagsøgerens manglende bestridelse af de faktiske omstændigheder for perioden fra januar 1992 til september 1993 ikke kun efter den første klagepunktsmeddelelse, men også efter at Retten i Bolloré-dommen, nævnt i præmis 10 ovenfor, havde undersøgt og forkastet alle de anbringender, som de forskellige sagsøgende parter havde gjort gældende vedrørende overtrædelsens varighed (jf. præmis 244-371 i den dom). Retten godtog i den dom Kommissionens standpunkt vedrørende det konkurrencebegrænsende formål med de møder, som de forskellige virksomheder, der var omfattet af beslutning 2004/337 – herunder Copigraph – havde deltaget i. Herved bekræftede Bolloré-dommen, nævnt i præmis 10 ovenfor, uanset annulation i forhold til sagsøgeren på grund af en tilsidesættelse af retten til forsvar, ikke desto mindre i praksis Kommissionens vurdering af overtrædelsens varighed. I PAK-dommen, nævnt i præmis 13 ovenfor (jf. navnlig præmis 77-81 og 97-99), forkastede Domstolen anbringenderne vedrørende overtrædelsens varighed.
- 261 Under disse omstændigheder var det med rette, at Kommissionen var af den opfattelse, at det forhold, at sagsøgeren i svaret på den anden klagepunktsmeddelelse ikke havde bestridt Copigraphs deltagelse i overtrædelsen for perioden fra januar 1992 til september 1993, reelt ikke lettede Kommissionens opgave (472. betragtning til den anfægtede beslutning).
- 262 Da denne konstatering i sig selv kan begrunde, at der ikke tildeles nogen yderligere nedsættelse af sagsøgerens bøde, kan det ikke påstås, at den yderligere bødenedsættelse på 5%, som Kommissionen alligevel tildelte af de grunde, der er anført i 473. betragtning til den anfægtede beslutning, var åbenbart utilstrækkelig.
- 263 Det følger af ovenstående betragtninger, at dette anbringende skal forkastes, uanset den kritik, som sagsøgeren har fremsat over for Kommissionens begrundelse i 473. betragtning til den anfægtede beslutning for alligevel at tildele en yderligere nedsættelse på 5% (jf. præmis 248 ovenfor).

- 264 For så vidt angår denne kritik skal det imidlertid anføres, at angivelsen i 473. betragtning til den anfægtede beslutning, hvorefter det forhold, at sagsøgeren »ikke længere bestrider de faktiske omstændigheder, ikke forhindrer selskabet i at fremsætte alle mulige argumenter, som tilsigter at anfægte Kommissionens kompetence, hvilket bestemt ikke lettende Kommissionens opgave«, ikke er chokerende, i modsætning til det af sagsøgeren påståede.
- 265 Kommissionen har i det væsentlige alene fastslået, at sagsøgerens manglende bestridelse af de faktiske omstændigheder ikke skyldes et reelt ønske om at samarbejde med Kommissionen og dermed at lette dennes opgave, men at denne manglende bestridelse var uadskilleligt forbundet med sagsøgerens argumentation, hvorefter selskabet på grund af Kommissionens fejl angiveligt blev frataget muligheden for at forsvare sig. Herved var sagsøgerens manglende bestridelse af de faktiske omstændigheder ikke omfattet af den reelle samarbejdsånd, der kræves for at opnå en bødenedsættelse (jf. den i præmis 254 ovenfor nævnte retspraksis).
- 266 Kommissionen har dermed ikke fremsat nogen kritik af sagsøgeren hvad angår forsvarsmidler eller nægtet selskabet retten til at gøre de argumenter gældende, det måtte ønske. Kommissionen har blot fastslået, at sagsøgeren skulle påtage sig konsekvenserne af sit valg af forsvar.
- 267 Hvad angår argumentet, hvorefter sagsøgeren på grund af Kommissionens fejl blev frataget muligheden for ikke blot at forsvare sig, men også at samarbejde udover den manglende bestridelse af de faktiske omstændigheder, og hvorefter dette medførte en forskelsbehandling af sagsøgeren i forhold til de andre forfulgte virksomheder, skal det forkastes. Det er nemlig allerede ved undersøgelsen af det fjerde anbringende fastslået, at Kommissionen ikke var ansvarlig for sagsøgerens påståede manglende mulighed for at forsvare sig under den anden administrative procedure. Herudover, og således som det allerede er fastslået i præmis 154 ovenfor, modsiges denne påståede umulighed af det forhold, at sagsøgeren i stævningen i sag T-109/02 bestred overtrædelsens varighed.
- 268 Det følger af ovenstående betragtninger, at dette anbringende skal forkastes.
- 269 Da ingen af de anbringender, som sagsøgeren har gjort gældende til støtte for sine påstande om både annulation og ændring, er begrundede, skal Kommissionen frifindes i det hele.

Sagens omkostninger

- 270 Ifølge procesreglementets artikel 87, stk. 2, pålægges det den tabende part at betale sagens omkostninger, hvis der er nedlagt påstand herom. Sagsøgeren har tabt sagen og pålægges derfor at betale sagens omkostninger i overensstemmelse med Kommissionens påstand.

På grundlag af disse præmisser udtaler og bestemmer

RET TEN (Anden Afdeling):

- 1) Europa-Kommissionen frifindes.**
- 2) Bolloré bærer sine egne omkostninger og betaler Kommissionens omkostninger.**

Afsagt i offentligt retsmøde i Luxembourg den 27. juni 2012.

Underskrifter
Schwarcz

Forwood

Dehousse

Indhold

Sagens faktiske omstændigheder	1
Retsforhandlingerne og parternes påstande	4
Retlige bemærkninger	4
Det første anbringende vedrørende tilsidesættelse af EMRK artikel 6 og 7 og chartrets artikel 41, 47 og 49	5
Det første led vedrørende tilsidesættelse af princippet om, at strafansvar og straf skal have lovhjemmel, og af retssikkerhedsprincippet som omhandlet i EMRK artikel 6 og 7 og i charterets artikel 47 og 49 samt af princippet om straffens personalitet som anerkendt af Den Europæiske Unions medlemsstater .	5
Det andet led, hvorefter vilkårene for høringen af sagsøgeren tilsidesætter retten til en retfærdig rettergang i EMRK artikel 6 og chartrets artikel 41 og 47 og kravet om upartiskhed	8
Det tredje anbringende vedrørende tilsidesættelse af ligebehandlingsprincippet	11
Det fjerde anbringende vedrørende tilsidesættelse af en rimelig frist og hindringen af at forsvare sig på grund af den tid, der forløb mellem overtrædelsens ophør og den anden klagepunktsmeddelelse	12
Det andet anbringende vedrørende tilsidesættelse af forældelsesreglerne	24
Det femte anbringende vedrørende tilsidesættelse af retningslinjerne, princippet om straffens personalitet, proportionalitetsprincippet og begrundelsespligten	27
Det første led vedrørende afslaget på at nedsætte bøden på grund af den faktiske og retlige sammenhæng i denne procedure	27
Det andet led vedrørende afslaget på at nedsætte bøden på grund af krisen i sektoren for karbonfrit papir	29
Det tredje led vedrørende tilsidesættelsen af begrundelsespligten hvad angår parametrene for beregningen af bøden	30
Det sjette anbringende vedrørende tilsidesættelsen af samarbejdsmeddelelsen, proportionalitetsprincippet og ligebehandlingsprincippet	30
Sagens omkostninger	33